

Het verhaal rond Luthers 95 stellingen is bekend. Op 31 oktober 1517 bevestigde Luther deze stellingen, gericht tegen de aflat, aan de deur van de slotkapel te Wittenberg. De stellingen waren opgesteld in het Latijn, maar werden al snel vertaald in de volkstaal en binnen enkele maanden waren Luthers stellingen door het hele Duitse Rijk bekend. Luther had met zijn kritiek op de aflathandel een kerkelijk en politiek gevoelig onderwerp aangesneden. De aflatkramer Tetzl trok het land door om op onbeschaamde wijze geld bijeen te brengen voor de nieuwe aartsbisschop van Brandenburg. Deze Albrecht van Brandenburg had zijn hoge ambt voor veel geld moeten kopen van de paus. Om het benodigde geld bijeen te brengen kreeg de aartsbisschop van de paus het recht om gedurende acht jaar in zijn gebied de aflat te verkopen. Tetzl leek de aangewezen man om in deze tijd zoveel mogelijk geld bij elkaar te brengen. Luthers scherpe kritiek op deze vorm van aflathandel kwam zeer ongelegen en werd hem door de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders niet in dank afgenomen. Hij moest zich voor de kerkelijke autoriteiten verantwoorden. De strijd om de aflat liep uiteindelijk uit op zijn veroordeling. In 1520 werd hij in de kerkelijke ban gedaan. De Reformatie was een feit. Jaarlijks herdenken we daarom 31 oktober als de dag dat de Reformatie begon.

Wat wilde Luther op 31 oktober met het aanslaan van zijn 95 stellingen? Het aanslaan of verspreiden van stellingen was in Luthers tijd aan universiteiten gebruikelijk. Hoogleraren waren gewend om op deze wijze elkaar

Met dank aan drs. P.E. van der Dussen en dr. M.J. Paul voor het doorlezen van een eerdere versie van dit boek. Een bijzonder woord van dank aan drs. L.C. Duifhuizen, die veel tijd besteedde aan het kritisch doorlezen van het manuscript. Zijn kanttekeningen en opmerkingen waren zeer waardevol. De dank die ik in velerlei opzicht verschuldigd ben aan dr. M. Oudkerk laat zich moeilijk onder woorden brengen en is te groot voor een voetnoot.

tot een wetenschappelijke discussie op te roepen of uit te dagen. Vaak werden deze stellingen opgesteld ter gelegenheid van een promotieplechtigheid of ze werden, zoals in dit geval, aangeslagen aan de deur van de kerk die als universiteitskerk dienst deed.

Het was niet verwonderlijk dat Luther over de aflat wilde disputeren. De aflathandel door Tetzl deugde ook in het licht van de toen geldende katholieke theologie niet. Daarom zag Luther het als zijn plicht om samen met andere theologen over deze praktijk van gedachten te wisselen en vast te stellen in hoeverre hier werd afgeweken van de rechte leer. Want "zulk vermetel en onbeschaamd prediken over de aflat maakt het zelfs voor de geleerde moeilijk de eer en de waardigheid van de paus in bescherming te nemen, tegen de laster of tegen de stellig scherpe vragen van de gewone man" (stelling 81). Van deze besloten discussie met collegae-theologen kwam weinig terecht. Voordat Luther het wist waren zijn 'disputatiethesen', opgesteld als aanzet tot een theologisch debat, het onderwerp geworden van een publieke discussie over de boetepraktijk en de aflat. Velen vatten zijn stellingen op als beweringen. Uit verschillende brieven blijkt dat Luther deze gang van zaken heeft betreurd. In februari 1518 schrijft hij:

Toen merkte ik dat mijn stellingen zich veel wijder verspreidden dan ik gewild had en dat ze in brede kring niet als disputatiethesen, maar als uitspraken opgevat werden. Daardoor was ik tegen mijn wil en verwachting in gedwongen om in alle onervarenheid nu nadere uitlegging en bewijsvoering publiek te maken. Ik sta liever om mijn onkunde te kijk, dan dat ik mensen op een dwaalspoor breng, doordat ze al deze stellingen voor waarheden houden, terwijl er zijn waar ik twijfel, van sommige weet ik het niet, van andere neem ik afstand, er is dus geen sprake van dat ik ze als onomstotelijke waarheden onderschrijf. De onderwerp ze aan het oordeel van de Kerk.'

In de volgende maand vertrouwt Luther zijn vriend Christoph Scheuri toe dat hij er, gezien de publieke discussie over de aflaat, spijt van heeft zijn 95 stellingen te hebben uitgebracht. Luther heeft geen spijt omdat hij de waarheid wil verzwijgen, maar de stellingen zijn niet de beste vorm om het grote publiek te overtuigen. De stellingen waren bedoeld voor geleerden, voor het kerkvolk schrijft hij daarom in maart 1518 een Duitstalige preek over aflaat en genade. Van deze preek verschenen in de jaren 1518-1520 door heel het Duitse Rijk maar liefst 20 verschillende drukken in grote oplagen.

Deze preek over aflaat en genade begint als volgt: "In de eerste plaats dient u te weten, dat verschillende nieuwe leraren, zoals de meester van de Sententiën (Petrus Lombardus), Thomas van Aquino en hun navolgers, de boete in drie delen verdelen....". Deze drie delen zijn berouw, biecht en genoegdoening. Luther twijfelt er aan of deze verdeling wel gerechtvaardigd kan worden vanuit de Bijbel en de kerkvaders. Het gehele verdere verloop van de preek is een aanval op deze nieuwe leraars, en vooral op Thomas van Aquino. Deze 'nieuwlichters' hebben de aflaat behandeld als een onderdeel van de genoegdoening. We werken deze theologie van de boete hier niet uit. Waar het om gaat is dit. Luther gaat in deze preek in discussie met 'nieuwe leraars'. Deze nieuwe theologen, met als voornaamste onder hen Thomas van Aquino (gest. 1274), hebben -zo besluit Luther deze preek - "nooit iets van de Bijbel begrepen en de kerkvaders nooit gelezen".

Het is duidelijk dat Luther de discussie in zijn preek over aflaat en genade herleidt tot een discussie over de theologie! Niet de misbruiken in de kerkelijke praktijk zijn de kern van de zaak, zoals de 95 stellingen velen -toen en nu - hebben doen geloven, maar de theologie die tot deze misbruiken aanleiding heeft gegeven. Daarmee verwijst Luther direct naar 97 stellingen, die hij ruim een maand voor de 95 stellingen openbaar had gemaakt.

De 97 stellingen tegen de scholastieke theologie

Het is slechts weinigen bekend dat Luther in 1517 naast de beroemd geworden 95 stellingen nog 97 andere stellingen schreef. Luther publiceerde deze "Disputatie tegen de scholastieke theologie" op 4 september 1517 bij de promotie van een van zijn leerlingen, Franz Günther von Nordhausen. Luther trad bij deze promotieplechtigheid als voorzitter op, terwijl Franz Günther naar vermogen de hem voorgelegde stellingen verdedigde. De promovendus bracht het er goed van af en kreeg zijn doctorstitel.

Luthers 97 stellingen zijn gericht tegen de scholastieke geleerden van zijn dagen. Veel van de stellingen krijgen van Luther aanduidingen mee als "tegen de scholastici" of "tegen de filosofen". Het is niet gemakkelijk in het kort uit te leggen wat met de scholastiek bedoeld wordt. In de regel wordt daaronder de middeleeuwse wetenschapsbeoefening verstaan, zoals deze zich vanaf de 12e eeuw ontwikkelde. Het eigene van deze vorm van wetenschapsbeoefening is niet zozeer een gemeenschappelijke inhoud, als wel een gemeenschappelijke methode. Deze methode gaat uit van de vraag (questio). Deze vraag of probleemstelling stelt twee uitspraken tegenover elkaar, die (op het eerste gezicht) tegengesteld lijken. Voor beide uitspraken worden argumenten aangedragen uit de Schrift, de kerkvaders of de filosofie. Daarna volgt een uiteenzetting waarin het antwoord op de vraag wordt gegeven en vervolgens worden de tegenargumenten stuk voor stuk weerlegd en worden zoveel mogelijk de tegenstellingen opgeheven. Deze scholastieke methode werd vanaf de 12e eeuw ook toegepast binnen de theologie. Het *Summa Theologicu* van Thomas van Aquino, volgens velen het hoogtepunt van de scholastieke theologie, is opgebouwd uit niet minder dan 2600 van dergelijke probleemstellingen.

De scholastieke methode is gebaseerd op de toepassing van logische technieken. Door logisch te redeneren en te argumenteren en door logisch de verschillende betekenissen van woorden en uitspraken te onderscheiden, wist men de gestelde vragen te beantwoorden en de tegenstellingen op te heffen. Bovendien maakte de scholastieke theologie waar mogelijk gebruik van de filosofie en van andere (hulp)wetenschappen om de door haar gestelde problemen op te lossen. Zowel wat betreft de logica als de filosofie gold de antieke filosoof en wetenschapper Aristoteles (gest. 322 v. Chr.) als de hoogste autoriteit.

Natuurlijk bleef deze scholastieke methode niet zonder gevolgen voor de inhoud van de theologie. De belangrijkste gevolgen waren deze. Door in de theologie gebruik te maken van heidense filosofen en wetenschappers en hun opvattingen over de mens en zijn handelen, werd ook het uitgangspunt van deze heidenen, nl. dat de mens van nature goed is en goed kan doen, de theologie binnengehaald. Het gebruik van de logica en de heidense filosofie maakte tevens de vooronderstelling noodzakelijk dat het menselijk verstand zelfstandig tot kennis en inzicht kan komen en dat daarvoor geen verlichting van de Heilige Geest nodig is. Anders hadden ook deze heidense filosofen nooit waarheid kunnen spreken en was hun filosofie onbruikbaar.

De inhoud van Luthers 97 stellingen tegen de scholastieke theologie is in hoofdlijnen deze. Nadat Luther in de eerste 4 stellingen met een beroep op de kerkvader Augustinus duidelijk heeft gemaakt dat de mens van nature noch goed is noch het goede kan doen, valt hij in de volgende reeks stellingen de scholastieke opvattingen aan over de voorbereiding op de genade. Tegenover de idee dat de mens zich door eigen inspanning op het ontvangen van de genade kan en moet voorbereiden, plaatst Luther de predestinatie en uitverkiezing van Godswege (stelling 5-40). Deze kritiek spitst hij vervolgens toe op de ethiek van Aristoteles. Door van deze heidense ethiek gebruik te maken, is de scholastieke theologie in tal van dwalingen vervallen. Van de gehele filosofie van Aristoteles moet gelden dat zij nutteloos en bedreigend is voor de theologie. Ook het gebruik van de logica binnen de theologie wijst Luther af (stelling 41-53). In de laatste 44 stellingen verdiept Luther zijn kritiek op de

scholastieke theologie, waarbij de verhouding tussen wet en evangelie en tussen genade en vrije wil centraal staan.

De 97 stellingen liet Luther reeds voor de promotieplechtigheid van 4 september 1517 vermenigvuldigen. Het was in die tijd niet ongebruikelijk om promotiethesen te gebruiken voor een 'professorendiscussie'. In die zin beoogde Luther met de 97 stellingen evenzeer een wetenschappelijk debat op gang te brengen als met de 95 stellingen. Het verschil is dat de 95 stellingen tegen zijn zin en verwachting in buiten de universiteiten zeer snel bekendheid kregen, terwijl de gewenste discussie over de 97 stellingen zelfs binnen de universiteiten nauwelijks op gang kwam. Dit ondanks het feit dat Luther zich persoonlijk inzette om de 97 stellingen bij andere geleerden en aan andere universiteiten onder de aandacht te brengen.

Luther stuurde zelf afschriften van de 97 stellingen naar verschillende vrienden. Christoph Scheur! kreeg van Luther in september 1517 een exemplaar van de 97 stellingen toegezonden, met daarbij het verzoek een exemplaar te overhandigen aan Johannes Eek. Scheurt reageerde begin november enthousiast op de 97 stellingen. Met welhaast profetische woorden kondigde hij aan dat deze stellingen het begin zouden worden van een grote omwenteling in de theologie. Boven zijn brief zette hij als ongebruikelijke groet en als motto: "Laten we de theologie van Christus herstellen!".

Nog op de dag van de promotieplechtigheid, op 4 september 1517, schreef Luther een brief aan Johannes Lang, een goede vriend aan de universiteit van Erfurt. Uit de brief blijkt dat Luther al voorafgaande aan de promotieplechtigheid een afschrift van de stellingen in Erfurt had laten bezorgen. Hij had Lang bovendien gevraagd om de stellingen aan anderen te laten lezen. Hij is nu zeer benieuwd naar de reacties. Hij vraagt Lang met nadruk om aan de geleerden in Erfurt door te geven dat hij bereid is om over deze 97 stellingen publiekelijk of in de collegezaal te komen disputeren. Luther is in het najaar van 1517 klaar voor een aanval op de scholastieke theologie. Deze aanval had hij in de voorafgaande jaren zorgvuldig voorbereid.

Voorbereiding op de 97 stellingen

In het najaar van 1512 werd Luther aangesteld als hoogleraar in de bijbelse exegese aan de universiteit van Wittenberg. Van 1513 tot 1515 gaf hij colleges over de uitleg van de Psalmen. Het collegejaar 1515-1516 besteedde hij aan de Romeinenbrief en in het daaropvolgende collegejaar behandelde hij de Galatenbrief. In het jaar van de stellingen was Luther bezig met colleges over de Hebreeënbrief. De aantekeningen die Luther zelf ter voorbereiding op de colleges bij de Psalmen en de Romeinenbrief maakte, zijn bewaard gebleven. Zij zijn pas aan het eind van de vorige eeuw ontdekt. Van de colleges over de Galaten- en Hebreeënbrief zijn tot nu toe alleen de aantekeningen teruggevonden, die studenten in de collegezaal maakten. Luthers aantekeningen bij de Romeinenbrief staan vol met aanvallen op de scholastieke theologie. Veel van dit materiaal vinden we terug in de 97 stellingen. Uit de aantekeningen die studenten van Luthers colleges over de Romeinenbrief maakten, blijkt dat Luther zijn scherpe kritiek op de scholastieke theologie in 1515-1516 meestal voor zichzelf hield en er in de collegezaal over zweeg. Blijkbaar achtte hij de tijd nog niet rijp om zijn pas gewonnen inzichten publiek te maken.

In de herfst van 1516 gaf Luther niet alleen colleges over de Romeinenbrief, hij las in deze maanden ook het werk van Gabriël Biel. Gabriël Biel werd aan het begin van de 15e eeuw geboren te Speyer. Na zijn priesterwijding studeerde hij filosofie en theologie aan de universiteiten van Heidelberg, Erfurt en Keulen. Vanaf de jaren '60 was Biel als prediker verbonden aan de kathedraal van Mainz. In deze jaren trad hij toe tot de Broeders van het Gemeene Leven. In 1484 werd hij benoemd tot hoogleraar in de theologie aan de pas opgerichte universiteit van Tübingen. Hij groeide uit tot een van de meest gezaghebbende en invloedrijke scholastici van zijn dagen. Onder de leerlingen van Biel rekenen we onder anderen Bartholomeus von Usingen, een van de leermeesters van Luther, en Wendelin Steinbach, een leermeester van Johannes Eek, later Luthers grote tegenspeler. De bekendste werken van Biel zijn een uitleg van de Mis en een commentaar op Lombardus' Sententiën (*Collectorium circa quatuor Sententiarum libros*). Vooral dit laatste, postuum uitgegeven *Collectorium* is van grote invloed geweest. Biel overleed in 1495.

In 1514 verscheen er een nieuwe uitgave van het belangrijkste werk van Gabriël Biel, waarvan het Augustijnerklooster in Wittenberg een exemplaar aanschafte. Luther las dit werk in de herfst van 1516, en voorzag het van opmerkingen in de marge. Luther plaatst zijn opmerkingen vooral bij het *Collectorium* van Biel. Uit deze aantekeningen wordt duidelijk dat Luther niets van de theologie van Biel moet hebben. In een brief aan Johannes Lang uit oktober 1516 schrijft Luther dat Biel niets begrepen heeft van de genade, de liefde, de hoop, het geloof en de deugden. Biel illustreert in de ogen van Luther op treffende wijze wat er gebeurt wanneer we ophouden theologie te bedrijven en gaan filosoferen. Wat hem vooral stoort is diens typisch scholastieke poging om het geloof met behulp van de filosofie en de logica tot een inzichtelijk en sluitend geheel te maken. Daartoe geeft Biel het 'natuurlijke verstand' en 'ons eigen begrijpen' (*apprehensio propria*) een belangrijke plaats in de theologie. Zijn verhandeling over ons 'eigen begrijpen' ontlokt aan Luther de opmerking: "Niets is zozeer tegen het geloof als ons eigen begrijpen". Uit de aantekeningen blijkt dat Luther niet alleen afstand neemt van de theologie van Biel, maar vooral ook van de (scholastieke) wijze waarop Biel met behulp van de logica en de filosofie de theologie beoefent.

Wanneer Luther in 1517 met zijn 97 stellingen besluit de scholastiek openlijk aan te vallen, kiest hij Gabriël Biel als zijn belangrijkste doelwit. In Biel komen de voornaamste scholastieke tradities samen. Biel citeert met regelmaat grote scholastici als Thomas van Aquino, Duns Scotus (gest. 1308) en Willem van Ockham (gest. 1349). Bovendien was de invloed van Biel in Luthers dagen zo groot, dat een weerlegging van Biel de snelste weg naar een overwinning op de scholastiek was. Veel van de stellingen zijn directe aanvallen op

passages uit het *Collectorium* van Biel. Het onderzoek van Leif Grane heeft aangetoond dat tenminste 36 van de 97 stellingen betrekking hebben op een passage uit het werk van Biel. Hoewel Biel de belangrijkste tegenstander van Luther in de 97 stellingen is, valt Luther niet uitsluitend Biel aan. De stellingen treffen wel degelijk de gehele scholastieke traditie, juist omdat Biel zich in zijn werk zozeer van deze traditie rekenschap geeft. In Biel valt Luther de gehele scholastiek aan. Bij verschillende van de 97 stellingen plaatst Luther dan ook de opmerking "tegen alle scholastici".

Luther en zijn leermeesters

Toen Luther in september 1517 de aanval op de scholastiek opende, was hij benieuwd naar de reacties, bijvoorbeeld van de kant van de gerenommeerde universiteit van Erfurt waar de invloed van Biel groot was. Naar later bleek hadden velen in Erfurt zich aan de 97 stellingen van Luther geërgerd. Vooral Luthers vroegere scholastieke leermeesters Jacobus Trutvetter von Eisenach en Bartholomaeus von Usingen verzetten zich fel. Trutvetter gold als een grote autoriteit op het gebied van de scholastieke wetenschap en wel speciaal op het gebied van de logica. Luther noemt Trutvetter ergens "de voornaamste dialecticus (logicus) van onze tijd". Luther had al voorafgaand aan zijn 97 stellingen zijn leermeester in vertrouwen genomen en geprobeerd hem voor een vernieuwing van de theologie te winnen. In februari 1517 liet hij Johannes Lang een brief bij Trutvetter in Erfurt bezorgen. Deze brief aan Trutvetter is helaas verloren gegaan, maar de begeleidende brief voor Johannes Lang maakt voldoende duidelijk wat Luther in het voorjaar van 1517 met zijn strijd tegen de scholastiek beoogde.

Beste pater Lang.

Deze brief is bestemd voor de heer Jodocus (Trutvetter) von Eisenach. De brief zit vol kritische vragen over de logica, de filosofie en de theologie, vol verwensingen dus aan het adres van Aristoteles, Porphyrius en de commentatoren der Sententiën, waardeloos studiemateriaal voor onze tijd. Alles geloven ze maar, alles slikken ze, ze doen ook niet het geringste om eens wat tegen Aristoteles en de Sententiën in het veld te brengen. Wat heb je ook voor verweer, als je alles gelooft wat deze aartslasteraar (Aristoteles) ons aan dwaasheid voorspiegelt, zo onzinnig, dat ezel noch steen er hun mond over zouden kunnen houden.

Zorg dat je dit overbrengt aan die toch zo uitnemende man en wees zo vriendelijk eens uit te vinden hoe hij en al die anderen in deze kwestie denken - ik wil dat erg graag weten. Op niets ben ik zo gebrand als om die clown (Aristoteles), die met zijn Griekse masker de kerk beduvelde heeft, voor aller ogen te ontmaskeren, als ik er maar de tijd voor krijg. Hij is een verleider van gezonde geesten. Als hij geen mens van vlees en bloed was geweest, dan zou ik hem een echte duivel noemen.

Het is een kruis te moeten aanzien hoe de gezonde geest van broeders die in de wieg gelegd zijn voor waardevolle studies, heel hun leven en al hun energie moeten besteden aan dit soort onzin. En de universiteiten verbranden maar goede boeken en dicteren intussen rustig doorsuffend de slechte verder.

Wat zou ik graag willen, dat ook magister Usingen samen met Eisenach zou besluiten af te zien van deze moeizame last. Ik heb zoveel materiaal liggen tegen die boeken, die ik van nu af echt nutteloos acht.

Uit de opening van deze brief blijkt dat Luther in het voorjaar van 1517 kritiek heeft op de gehele scholastieke wetenschap: de logica, de filosofie en de theologie. Met name Aristoteles moet het ontgelden. Daarmee valt Luther een van de grote autoriteiten van de scholastiek aan. Luthers kritiek kwam daarom hard aan.

Naast Aristoteles noemt Luther in bovenstaande brief opnieuw de Sententiën van Petrus Lombardus, geschreven in de 12e eeuw. De Sententiën gokten tot in Luthers tijd als het dogmatische handboek bij uitstek. Elke theologiestudent kreeg onderwijs uit dit leerboek, en bijna de gehele laat-middeleeuwse theologie werd bedreven in de vorm van een doorlopend commentaar op de Sententiën van Lombardus. Met zijn kritiek op Lombardus valt Luther dus heel specifiek de scholastieke theologie aan.

Luthers kritiek is niet gering: de universiteiten verbranden de verkeerde boeken en produceren zinloze boeken, die gezonde geesten afleiden en verleiden. Heel de scholastieke wetenschap ziet Luther als 'een moeizame last'. In het voorjaar van 1517 heeft hij genoeg materiaal verzameld om deze nutteloze ballast te bestrijden. Materiaal dat we reeds eerder bespraken en dat hij gebruikte bij de opstelling van zijn 97 stellingen in september.

Nadat Luther zijn 97 stellingen heeft laten bezorgen in Erfurt, duurt het lang voor zijn oude leermeesters, Trutvetter en Usingen, reageren. Pas begin 1518, wanneer de discussie over de aflaat is losgebroken, mengt Trutvetter zich in de strijd. Trutvetter heeft Luther een brief gestuurd met een reactie op Luthers eerdere brief en op de 97 stellingen. De brief is verloren gegaan, maar Luther bericht erover in een brief aan Spalatinus uit februari 1518. Luther vertelt dat Trutvetter hem alles zeer kwalijk nam en dat Trutvetter twijfelde aan Luthers kennis van de logica en de scholastiek. Luther is niet erg onder de indruk van deze verwijten. Volgens hem zitten Trutvetter en de andere scholastici zo gevangen in hun Aristoteles en hun logica "dat ze geen enkel hoofdstuk van de Bijbel meer kunnen begrijpen, laat staan er college over geven". Het verwijt als zou hij zelf onvoldoende kennis hebben van de scholastiek en de logica om kritiek te mogen uiten, is volgens Luther onterecht. Luther weet dat hij Juist zeer bedreven is in de scholastieke wetenschap, ook in de logica. Hij heeft, zo schrijft hij, zelfs lange tijd geprobeerd om de Bijbel uit te leggen volgens de scholastieke methode. Zozeer dat hij van de kerkvaders een grotere afschuw had dan van de verschrikkingen van de hel. Juist toen heeft hij gezien wat de scholastiek waard is, en hoe nutteloos en gevaarlijk zij is.

Uit deze brief blijkt opnieuw dat de kritiek van Luther zich ook tijdens de aflaatstrijd hoofdzakelijk blijft richten op de scholastieke wetenschap, en wel in het bijzonder op Aristoteles en de logica. We merken tevens dat de relatie tussen Luther en zijn leermeester Trutvetter is bekoeld. Er vallen harde verwijten: Luther heeft niets begrepen van de scholastiek, Trutvetter heeft niets van de Bijbel en de kerkvaders begrepen.

Luther geeft de moed niet op. Op de terugweg van een reis naar Heidelberg in april 1518 reist hij over Eriurt om Trutvetter te spreken. Zijn oude leermeester blijkt niet in staat te zijn hem te ontvangen. Luther laat daarop een brief bezorgen, waarin hij reageert op de aantijgingen van Trutvetter. Hij spreekt allereerst zijn respect uit voor zijn oude leermeester. Ondanks de wederzijdse kritiek wil hij de goede band bewaren en hij hoopt dat Trutvetter alle verdachtmakingen die er over Luther de ronde doen, niet gelooft. Vervolgens spreekt Luther over de 97 stellingen. Hij noemt ze zijn thesen "over genade en werken". Trutvetter dient te beseffen dat Luther met deze stellingen niet alleen staat en dat zich inmiddels Wittenbergse geleerden van naam achter hem hebben geschaard. Ja, zelfs bisschoppen en burgers moeten toegeven "dat zij tevoren Christus en zijn evangelie niet gekend en niet gehoord hebben". Dat er ondanks deze steun zoveel verzet tegen hem is, laat Luther voor wat het is zolang de Kerk nog geen uitspraak heeft gedaan. Maar hij wil wel zeggen wat hij er zelf van vindt:

Ik geloof eenvoudigweg, dat het onmogelijk is de Kerk te hervormen, wanneer niet het kerkelijk recht, de decretalen, de scholastieke theologie, de filosofie en de logica -zoals die er nu zijn - geheel en al worden uitgeroeid en een ander onderwijs wordt ingericht. Ik raak hier steeds meer van overtuigd, *zozeer* dat ik God dagelijks smeeke, dat Hij dit onmiddellijk geve: dat de zuivere bestudering van de Bijbel en de heilige vaders weer tot leven wordt gebracht. Meen je nu misschien dat ik geen logicus ben, misschien ben ik dat ook niet. Maar dit weet ik, ik ben niet bang om deze mening tegen de logica van wie dan ook te verdedigen."

Luther pleit hier voor een uitroeiing van de gehele scholastieke wetenschap: het (kerkelijk) recht, de scholastieke theologie, de filosofie en de logica. Deze vakken beslaan het gehele universitaire onderwijs van zijn dagen, zeker wanneer we bedenken dat onder filosofie destijds niet alleen de metafysica, maar ook de fysica werd verstaan. Dit citaat is een van de eerste keren dat Luther openlijk spreekt over het hervormen (reformare) van de Kerk. Het toont opnieuw aan dat Luther in 1517 en 1518 een volledig uitroeiing van de bestaande scholastieke wetenschap en een fundamentele vernieuwing van het universitaire onderwijs als noodzakelijke voorwaarden zag voor een kerkhervorming. De universiteiten zijn, zo schrijft Luther in 1521, "synagogen van de Satan". Wat Luther betreft was de Reformatie met een hervorming van wetenschap en onderwijs begonnen en was allereerst "de zuivere bestudering

van de Schrift en de (kerk)vaders weer tot leven gebracht". Luther had gehoopt deze hervorming met zijn 97 stellingen in gang te zetten. Over de 95 stellingen schrijft Luther in dezelfde brief aan Trutvetter opnieuw dat het hem verrast en teleurgesteld heeft dat deze stellingen zich zo snel verbreid hebben. Had hij dat geweten, dan had hij er anders over geschreven, zoals onlangs in de preek over aflaat en genade.

Luther blijft proberen om zijn oude leermeesters Trutvetter en Usingen voor zijn 'hervorming' te winnen. Hij vertelt ons van een laatste gesprek:

Ik heb onder vier ogen met Trutvetter gesproken en hem in elk geval tot het inzicht gebracht, dat hij zijn mening niet kon bewijzen en de mijne niet kon weerleggen en dat zijn opvatting lijkt op een zo'n beest dat zichzelf opvreet. Vergeefse moeite! **Ze** houden taal vast aan hun eigen gepeuter, al moeten **ze** toegeven dat ze er geen enkele andere grond voor kunnen aanvoeren dan alleen het 'natuurlijke verstand', maar dat verstand van ons is een duistere chaos. Dat weet je als je geleerd hebt geen ander dan Christus te prediken, het ware en enige licht."

Luther typeert de scholastieke wetenschap hier als "gepeuter". De scholastici disputeren over alles en nog wat. Er is niets zo verborgen in Gods majesteit of in de menselijke ziel of ze hebben er met hun gepeuter in zitten knoeien, zo schreef Luther in februari 1518 aan zijn bisschop. Op deze wijze hebben de scholastici de liefde en eerbied voor God in de harten van talloze mensen gedooft. De scholastiek heeft van de godge-leerheid een wetenschap gemaakt, en daarmee de verhevenheden en geheimenissen van God verlaagd tot het niveau van het menselijk verstand. Alsof ons "natuurlijk verstand" enig licht op geloofszaken kan werpen! Als je geleerd hebt wie Christus is, dan weet je dat ons verstand niets meer is dan 'duistere chaos'.

De verwijdering tussen Luther en zijn leermeesters in de jaren 1517-1518 markeert de breuk tussen Luther en de scholastiek. Zij laat ook duidelijk zien waar het Luther in deze jaren om gaat. Zijn kritiek richt zich met name op de wijze waarop Trutvetter en Usingen wetenschap beoefenen en de manier waarop zij ook de theologie tot wetenschap hebben gemaakt. Trutvetter en Usingen beroepen zich op de filosofie van Aristoteles en op het logische denken. Volgens Luther deugen deze uitgangspunten niet. Hij noemt Aristoteles "een verleider van gezonde geesten" en het natuurlijke verstand "een duistere chaos". Daarmee tast Luther de fundamenteën van de scholastieke wetenschap aan.

II

300 jaar verderf

De vernieling van de Schrift

Luther heeft zijn strijd tegen de scholastiek in een historisch kader geplaatst. Dit blijkt uit verschillende uitspraken uit de periode 1518-1521, die wij hieronder citeren en/of bespreken. Voor een juiste waardering van de historische betekenis van de Reformatie zijn deze uitspraken van groot belang.

In mei 1518 schrijft Luther een uitgebreide toelichting op de 95 stellingen, die hij laat opsturen aan de paus te Rome. In deze zogenaamde *Resolutiones* plaatst Luther zijn strijd tegen de aflaat opnieuw in het kader van zijn strijd tegen de scholastiek. Hij probeert de paus ervan te overtuigen dat hij geenszins uit is op ketterij of scheuring. Luther weet dat zijn opvattingen over de boete en zijn afwijzen van de aflaat' in strijd zijn met wat grote scholastici als Thomas van Aquino hebben geleerd. Hij weet ook dat volgens velen de leer van Thomas de officiële kerkleer is, maar moet niet de Bijbel het laatste woord hebben? Staat het Luther niet vrij om de meningen van de scholastieke geleerden te onderwerpen aan de Schrift? Zegt Paulus zelf niet dat wij alles moeten onderzoeken en slechts het goede moeten bewaren? Luther heeft vastgesteld dat Thomas en andere scholastieke geleerden hebben gedwaald, maar daarmee is hij toch geen ketter? Luther wil de paus ook wel uitleggen hoe het komt dat grote scholastici als Thomas van Gods Woord zijn afgeweken:

En het is niet verwonderlijk dat zulke mannen hierin gedwaald hebben. Al meer dan 300 jaar geldt: zoveel universiteiten er zijn en zoveel scherpzinnig verstand daarin aanwezig is, zoveel wordt er met hardnekkige ijver slechts gewerkt aan die ene Aristoteles. Toch begrijpen zij tot nu toe Aristoteles niet en desondanks verspreiden zij hun dwaling en zogenaamde inzicht door bijna de gehele Kerk. Trouwens, als zij hem begrepen hadden, zouden zij daarmee nog niets van de hoogste wijsheid verkregen hebben, vooral niet uit die boeken van Aristoteles waar zij zich in de regel mee bezig houden. Als God het heeft goedgevonden dat gedurende zo lange tijd in het verstand van zo velen zoveel mist en duisternis heeft geheerst, waarom zouden wij onszelf dan nog zo zeker voelen en niet liever - zoals christenen past- al het onze voor twijfelachtig houden, opdat enkel Christus ons licht, onze gerechtigheid, onze waarheid, onze wijsheid en ons enig goed is? Dus die heilige mannen, toen ze zagen dat Aristoteles bij hen, die onwijs zijn en van Christus geen weet hebben, zozeer voor een autoriteit werd gehouden, toen zijn zij ook zelf, nederig als ze waren, in vrome eenvoud hen gevolgd. En zo in dwaling vervallen werden zij voor anderen een aanleiding tot al die verwarring, en al die meningen, vragen en dwalingen, die we onder scholastici zien.

En zie, toen de scholastieke theologie begon, werd tegelijkertijd de theologie van het kruis verlaten...

De fout van de scholastieke geleerden is dat zij zich zozeer bezig houden met de filosofie van Aristoteles. Maar de boeken van Aristoteles leren hen niets over de hoogste wijsheid. Door de bestudering van deze verkeerde boeken is het verstand van de scholastici verduisterd. De theologie van het kruis -zoals Luther in 1518 gewoonlijk het alternatief voor de scholastieke theologie noemt- is verdwenen ten gunste van een scholastieke theologie. Het licht van Christus is uitgegaan en de eigen gerechtigheid, de eigen waarheid en de eigen wijsheid zegenvieren. Luther geeft in dit fragment precies aan waar en wanneer het mis ging: driehonderd jaar geleden zijn de geleerden aan de universiteiten Aristoteles gaan lezen. De scholastici namen Aristoteles over van de Arabieren "die van Christus geen weet hebben". Onder hen gold Aristoteles zozeer als een autoriteit, dat de westerse geleerden Aristoteles van hen hebben overgenomen. Hierdoor is verwarring en een veelheid van meningen ontstaan.

Door Aristoteles en de commentaren op zijn werk, zo stelt Luther elders, zijn we verleid en

wanneer ergens uit blijkt dat van Aristoteles en die commentaren niets klopt, dan toch wel uit het feit dat zovelen strijden om de 'juiste Aristoteles': er zijn Thomisten, Scotisten, Albertisten, Modernen, en allemaal denken ze op grond van Aristoteles en de commentaren het gelijk aan hun zijde te hebben. Deze 'vierkoppige' Aristoteles maakt duidelijk dat zijn rijk tegen zichzelf verdeeld is en dat zijn einde aanstaande is.

Luther stelt in het eerder geciteerde gedeelte nadrukkelijk dat de scholastici niets van Aristoteles hebben begrepen". De Latijnse vertalingen van het werk van Aristoteles, die de scholastici gebruikten, waren namelijk niet vertaald uit het oorspronkelijke Grieks maar uit het Arabisch. Daarbij waren de boeken van Aristoteles vermengd geraakt met Arabische commentaren en Arabische interpretaties. In Luthers tijd werden onder invloed van het humanisme steeds meer teksten van Aristoteles in het Grieks bestudeerd, waardoor geleerden meer oog kregen voor de bedoelingen van Aristoteles zelf en gingen inzien dat de scholastici vóór hen Aristoteles op veel punten verkeerd hadden begrepen. De universiteit van Erfurt liep onder leiding van Trutvetter voorop wat betreft deze historische, humanistische kritiek op het gebruik van Aristoteles. Luther heeft deze kritiek van zijn leermeester overgenomen, maar wijkt tegelijk fundamenteel van hem af. Trutvetter bepleit een gebruik van de oorspronkelijke Aristoteles, terwijl Luther elk gebruik van Aristoteles in de theologie afwijst. Waar Trutvetter respect en waardering heeft voor bijvoorbeeld Thomas van Aquino, heeft Luther slechts medelijden met deze grote denker, die zijn theologie grotendeels baseerde op een filosoof die hij niet eens begreep: "Een zeer ongelukkig bouwwerk op een al even ongelukkig fundament". Luther vindt met zijn *Resolutiones* bij de paus geen gehoor. Integendeel, er wordt een onderzoekscommissie ingesteld die Luther veroordeelt en hem ter verantwoording roept. De aanklacht luidt dat Luther het gezag van de paus en van Thomas onderuit heeft gehaald. Luther antwoordt in augustus 1518 opnieuw met een beroep op de Schrift. Hij plaatst Paulus tegenover Thomas en betwijfelt of Thomas ooit iets van Paulus heeft begrepen. De grote boosdoener is alweer Aristoteles. Als Thomas en andere scholastici zich al op de Schrift beroepen, dan verdraaien ze het Woord van God omdat ze de Schrift uitleggen op grond van de filosofie van Aristoteles.

Zo beschadigt en vernietigt de duivel, die allerverraderijkste vijand, voor ons zelfs de Heilige Schriften. En al ongeveer 300 jaar lijdt de Kerk aan deze ongebreidelde wellust om de Schrift te vernielen en lijdt zij door de scholastieke geleerden onvergelykelijke schade.

Opnieuw geeft Luther een historische afbakening. De Heilige Schriften worden al ongeveer 300 jaar verdorven en vernield. Luther voelt zich daarom geen eenzaam en tragisch figuur in de kerkgeschiedenis. "Alle kerkvaders zijn het met mij eens, maar geen van hen met u", schrijft Luther, waarna citaten uit Augustinus en Bernard van Clairveaux volgen. Niet Luther verkondigt een afwijking, de scholastiek is een vergissing: een historische vergissing! En gezien in het licht van de gehele kerkgeschiedenis zelfs een relatief recente vergissing: 300 jaar. In die 300 jaar hebben geleerden het Woord van God verdorven door syllogistische redeneringen en menselijke verzinsels. Hadden zij dat niet gedaan, zo schrijft Luther, dan zouden er in de Kerk nu minder nutteloze vraagstukken en meningen zijn en zou er meer Evangelie en christelijke waarheid te vinden zijn.

In de volgende jaren komt Luther nog enkele malen op deze 300 jaar verderf van het Evangelie terug ". Om Luthers strijd om een hervorming van de Kerk in 1517 en zijn 97 stellingen te kunnen begrijpen, is het nodig te weten wat er "ruim 300 jaar" voor Luther is gebeurd. Op welke historische ontwikkelingen doelt Luther?

De Arabieren

Luther wijst naar ontwikkelingen aan de westerse universiteiten ruim 300 jaar voor hem. Inderdaad was de geleerde wereld rond 1200 volop in beweging. In de loop van de 12e eeuw waren tal van westerse geleerden vertrokken naar Noord-Spanje en Zuid-Italië. Hier kwamen zij in contact met de Arabische wetenschappen.

De Arabieren waren door hun grootschalige veroveringen van Klein-Azië, het Midden-Oosten, Noord-Afrika, Sicilië en Spanje in de 7e en 8e eeuw in contact gekomen met de wetenschappelijke en filosofische werken van de Grieken, de Babyloniërs, de Indiërs en de Egyptenaren. Zij brachten deze kennis samen en werkten deze uit. Vooral het werk van Aristoteles, dat men tot de 12e eeuw in het Westen nauwelijks kende, werd door de Arabieren vertaald, verwerkt en van commentaar voorzien. Het waren de Arabieren die reeds in de Middeleeuwen de verschillende vakwetenschappen ontwikkelden, zoals de astronomie/kosmologie, de geneeskunde, de wiskunde, de optica, de biologie, de geografie en de (meta)fysica. Veel van deze vakken waren doortrokken van Aristotelische begrippen en vooronderstellingen, al bleef er van de oorspronkelijke Aristoteles weinig over. Al deze vakwetenschappen werden gedragen door één logische methode. De Arabische scholen kenden een logische traditie, die haar weerga in de geschiedenis niet heeft. Uit de periode 750-1250 kennen we nog meer dan 100 beroemde Arabische logici bij name. De Arabieren maakten weliswaar gebruik van de logische leerboeken van Aristoteles, maar gingen vooral in de toepassing van de logica veel verder dan Aristoteles ooit gewild had. De Arabieren werkten de logica uit tot een zelfstandige, wetenschappelijke methode, die de grondslag werd voor de gehele filosofie en wetenschap, ja zelfs voor de theologie. Deze logische denkmethode werd door velen beschouwd als de hoogste weg tot ware kennis.

De grootste Arabische geleerde, Averroës (gest. 1198), leerde dat alle waarheid logisch beredeneerd moest en kon worden en dat de waarheid met behulp van de logische bewijsvoering kon worden vastgesteld. Deze logische methode bereikt haar perfectie in het syllogistisch bewijs. Averroës geloofde dat het gebruik van de logica wel moest leiden tot een harmonie tussen geloven en weten. Zijn belangrijkste apologetische boek kreeg dan ook als titel: *Harmonie tussen theologie en filosofie*.

In dit boek onderscheidt Averroës tussen gewone mensen en wetenschappers (filosofen). De gewone mensen worden in de Koran aangesproken op hun verbeelding. Zij geloven in het beeld dat de Koran van de waarheid voorspiegelt. De wetenschappers hebben deze verbeelding niet nodig. Zij hebben door hun logische, wetenschappelijke kennis directe toegang tot de waarheid. Zij behoeven veel teksten uit de Koran dan ook niet letterlijk te geloven, maar hebben de vrijheid en de plicht deze teksten zo te interpreteren dat die overeenstemmen met de resultaten van het logische, wetenschappelijke denken. Op deze wijze bereikt Averroës de harmonie tussen theologie en filosofie.

Averroës verbood de wetenschappers/filosofen nadrukkelijk om hun inzichten bekend te maken aan de gewone mensen. Wanneer zij de gewone mensen zouden vertellen dat de Koran op veel punten slechts een verbeelding van de waarheid bevat, dan zouden deze mensen, die te dom zijn voor de logische weg tot de waarheid, van de waarheid vervreemden en hun geloof verliezen. Het gewone volk moest dus, bij gebrek aan verstandelijk vermogen, genoegen nemen met het letterlijk geloven van de Koran. De wetenschapper/filosoof was echter bij machte om door te dringen tot de ware kennis achter de letter, die logisch van aard is. Volgens Averroës kon het geloof dus uiteindelijk opgaan in de logische kennis.

Zo geeft de Koran volgens Averroës een beeldend verhaal van het ontstaan van de wereld. De gewone gelovigen hebben zich daaraan te houden. De wetenschapper weet dat in werkelijkheid de aarde ontstaan is door een eeuwige aaneenschakeling van oorzaak en gevolg

en niet geschapen is. **De** gewone gelovige kan dit niet begrijpen. Voor hem is het woord 'schepping' voldoende. De harmonie die Averroës bedoelt, betekent dus een degradatie van de openbaring tot tweederangs kennis ".

Het Latijns Averroïsme

In de loop van de 12e eeuw hadden tal van westerse geleerden Arabische werken vertaald in het Latijn. In de eerste helft van de 12e eeuw betrof dit vooral oorspronkelijk Arabisch werk van Arabische geleerden over de astronomie, de wiskunde, de optica en de geometrie. In de tweede helft van de 12e eeuw vertaalde men in Toledo (Spanje) bijna het complete oeuvre van Aristoteles uit het Arabisch in het Latijn. De vertalingen van Aristoteles vanuit het Grieks zouden pas in de volgende eeuwen volgen. De vertalingen van Aristoteles' werken gingen vergezeld van de commentaren van Arabische geleerden. Als belangrijkste uitlegger van Aristoteles gold ook in het Westen Averroës, die kortweg 'de commentator' heette, terwijl Aristoteles meestal 'de filosoof' werd genoemd. Averroës schreef in totaal 38 commentaren op de werken van Aristoteles, waarvan er aan het begin van de 13e eeuw vijftien in het Westen circuleerden.

Aan het begin van de 13e eeuw -de periode waar Luther op doelt- bereikten de vertalingen van Aristoteles en de commentaren van Averroës de westerse universiteiten. Zij veroorzaakten vooral in Parijs, waar de belangrijkste theologische faculteit zetelde, grote opschudding.

De Aristotelische filosofie in haar Arabische verwerking diende zich aan als een 'volwaardige' concurrent van het christelijk geloof. De christenheid werd rond 1200 geconfronteerd met een filosofisch-wetenschappelijk systeem, dat vanuit enkele grondbegrippen een logische verklaring gaf voor het gehele bestaan: de kosmos, de natuur, de mens, de ethiek etc. Deze filosofie stelde vragen en gaf antwoorden waar de christelijke traditie bleef zwijgen. Ineens werd duidelijk waarom het christendom de Grieken eertijds een dwaasheid moest zijn geweest. De vraag was of men in de 13e eeuw in de ogen van Grieken en Arabieren nog zo dwaas wilde blijven?

Nieuwe wetenschappelijke kennis kwam het meest duidelijk in conflict met de christelijke traditie waar het de schepping van de wereld en de onsterfelijkheid van de ziel betrof. Volgens de filosofie van Aristoteles, zoals Averroës deze had uitgewerkt, kan de wereld niet geschapen zijn en is het onmogelijk dat de ziel los van het lichaam voort bestaat. We zagen reeds dat Averroës bereid was de letterlijke tekst van de Koran op te offeren ten gunste van de wetenschap. Er waren aan het begin van de 13e eeuw ook in Parijs verschillende geleerden die, met Aristoteles en Averroës in de hand, de schepping van de wereld en de onsterfelijkheid van de ziel ontkenden. Men noemt de stroming waarvan deze geleerden deel uitmaakten meestal 'Latijnse Averroïsme' of 'extreem Aristotelisme'. De kerkelijke autoriteiten, die officieel voor het onderwijs aan de Parijse universiteit verantwoordelijk waren, gingen tot maatregelen over. Al in 1210 werden de boeken van Aristoteles en de commentaren daarop als lesstof verboden. Het hielp weinig. In de daaropvolgende jaren groeide het aantal Averroïsten gestaag. Ook Thomas van Aquino, zelf een voorstander van het gebruik van Aristoteles, zag zich geroepen om aan de groei van deze extreme beweging een einde te maken. In 1270 publiceerde hij een boek "tegen de Averroïsten", waarin de anders zo gemoedelijke Thomas ongekend felle bewoordingen gebruikt om hun dwalingen te weerleggen. Opvallend is dat Thomas zich in tegenstelling tot de kerkelijke autoriteiten niet beroept op de Schrift of de traditie, maar dat hij de Averroïsten met hun eigen wapenen wil verslaan: "Hier hebt ge, wat we ter weerlegging van deze dwaling hebben geschreven. We gaan daarbij niet uit van wat het geloof leert, maar van wetenschappelijke argumenten en uitspraken". Ook het geschrift van Thomas mocht weinig baten.

In 1277 ging Tempier, de bisschop van Parijs en eerst verantwoordelijke voor de universiteit, over tot harde maatregelen. Er werd een onderzoekscommissie ingesteld die het lesprogramma en de in omloop zijnde geschriften onderzocht op ongeoorloofde opvattingen.

Uiteindelijk werden er 219 stellingen veroordeeld. De veroordeling van 1277 maakte aan het Latijns Averroïsme geen einde. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze groep weken uit naar Italië, waar aan de universiteiten meer wetenschappelijke vrijheid was. De stedelijke universiteiten van Noord-Italië stonden namelijk niet onder kerkelijk toezicht. Het Averroïsme zou in de late Middeleeuwen in steden als Bologna en Padua tot grote bloei komen. Maar ook in Parijs zelf trok men zich buiten de theologische faculteit weinig van de veroordeling aan. Gilles van Rome, een vooraanstaande leerling van Thomas, schreef dat men zich over de veroordeling niet druk moest maken, omdat ze niet door professoren was opgesteld maar door enkele bekrompen geesten.

De 219 veroordeelde stellingen geven een goed inzicht in de opvattingen die in het midden van de 13e eeuw aan de universiteiten de ronde deden, ondanks het verzet van bisschoppen en theologen. Ik citeer een aantal van de veroordeelde stellingen. De verschillende stellingen zijn in de oudste handschriften niet thematisch gerangschikt; vandaar dat de nummering wat rommelig overkomt.

18. Dat de toekomstige opstanding uit de doden door een wetenschapper niet kan worden beaamd, omdat ze onmogelijk door middel van het verstand kan worden onderzocht.

90. Dat de natuurwetenschapper eenvoudigweg de schepping van de wereld moet ontkennen, omdat hij zich baseert op natuurlijke oorzaken en natuurlijke redeneringen. De gelovige kan echter de eeuwigheid van de wereld ontkennen, omdat hij zich baseert op bovennatuurlijke oorzaken.

175. Dat de christelijke leer de wetenschap in de weg staat.

180. Dat er niet gebeden behoeft te worden.

De stelling over de opstanding (no.18) werd door bisschop Tempier van het volgende commentaar voorzien: "Hetgeen een dwaling is, omdat ook de wetenschapper zijn verstand in gehoorzaamheid aan Christus gevangen moet nemen". Hiermee verwoordde de Kerk het standpunt dat zij van de kerkvaders uit de vroege Kerk had overgenomen, en met name van Augustinus: het verstand en de wetenschap behoren in alles dienstbaar te zijn aan het geloof, en alle kennis die niet bijdraagt tot een beter verstaan van de Heilige Schrift is overbodig, nutteloos en gevaarlijk. Deze kennis is nieuwsgierigheid die ons van Gods Woord afleidt. De christen behoort zijn verstand in bedwang te houden. Vergelijk hiervoor ook het motto dat wij aan deze studie meegaven: II Cor. 10:5-6.

Stelling 180 trekt de ultieme conclusie uit een wetenschappelijk wereldbeeld. Wanneer de gehele kosmos berust op natuurlijke oorzaken en gevolgen en slechts deze wetmatigheden gelding hebben, dan is ook het gebed overbodig. God kan immers toch niet ingrijpen om de loop der dingen te veranderen. Het noodzakelijk verloop van de dingen, kortweg determinisme genoemd, was de grootste dreiging die van het Averroïsme en extreem Aristotelisme uitging.

146. Dat in alles slechts dat mogelijk en onmogelijk is, wat mogelijk of onmogelijk is volgens de wetenschap.

147. Dat het onmogelijke niet door God of door iemand anders gedaan kan worden.

Het mogelijke of onmogelijke stelt de wetenschap vast door middel van het verstand. Het verstand gaat logisch te werk op basis van evidente feiten. Alle wetenschap moet gebaseerd zijn op enkele evidente beginselen die zondermeer door het verstand als waar worden herkend. Uitgaande van deze evidente waarheden kunnen logische redeneringen, en met name syllogistische bewijsvoeringen, tot meer evidente, wetenschappelijke kennis leiden.

37. Dat niets geloofd moet worden dat niet evident is, of niet uit evidente dingen kan worden afgeleid.

150. Dat een mens niet tevreden moet zijn met een autoriteit om over een bepaalde kwestie

zekerheid te verkrijgen.

151. Wil de mens zekerheid krijgen over een bepaalde conclusie, dan moet deze gefundeerd zijn op evidente beginselen.

Ook de ethiek van Aristoteles en de Arabische geleerden had aan de 13e eeuwse universiteiten reeds haar sporen achtergelaten.

177. Dat er geen andere deugden mogelijk zijn, dan (door oefening) verworven of aangeboren deugden.

157. Dat de mens zich door verstandelijke en andere zedelijke deugden, waarover Aristoteles spreekt in zijn Ethiek, voldoende kan voorbereiden op de eeuwige gelukzaligheid.

23. Te beweren dat God de gelukzaligheid wel aan de een, maar niet aan de ander geeft, is onredelijk en dus een verzinsel.

76. Dat de gelukzaligheid in dit leven wordt bereikt, en niet in een ander.

Stelling 23 ontkent de predestinatie en omdat zij 'onredelijk' is en omdat de mens zich, getuige de voorafgaande stellingen, zelf op het ontvangen van de genade kan voorbereiden door middel van aangeboren of door oefening verworven deugden. Hoewel de theologen zich op veel punten achter de kerkelijke veroordelingen van het Latijns Averroïsme of extreem-Aristotelisme schaarden, werden de meesten van hen toch sterk door het denken van Aristoteles -nogmaals: in Arabische gedaante-aangeraakt. Vooral op het gebied van de ethiek was de invloed groot en desastreus. Luther bestrijdt in zijn 97 stellingen de invloed op de scholastieke theologie van het hierboven in stelling 157 genoemde boek van Aristoteles. Luthers 41e stelling luidt: "Bijna de gehele *Ethiek* van Aristoteles is de ergste vijand van de genade. (Tegen de scholastici)". Het is met name de *Ethiek* van Aristoteles die elk juist verstaan van Gods genade sinds de 13e eeuw uit de theologie heeft verdreven.

Volgens Aristoteles heeft alles een bestemming. Alles heeft zelf de mogelijkheid (potentia) om deze bestemming te bereiken en streeft ook naar de verwerkelijking van deze mogelijkheid. Verwerkelijking geschiedt door het activeren van de gegeven mogelijkheden. Volgens Aristoteles streeft de mens naar gelukzaligheid. De mens bereikt deze bestemming door zijn natuurlijke mogelijkheden te gebruiken en te richten op het uiteindelijke doel. De eigenschappen die de mens voor het bereiken van de gelukzaligheid moet gebruiken zijn de deugden. Volgens Aristoteles zijn deze deugden niet het wezen van de mens zelf -dat is de denkende ziel - maar kwaliteiten of eigenschappen van de ziel, die de mens vooruit helpen op weg naar de gelukzaligheid. In het Latijn heten deze eigenschappen 'habitus', letterlijk 'hebbelijkheden'. Deze eigenschappen moet de mens door oefening activeren, om zo op weg te gaan naar zijn hoogste doel.

We verkrijgen deugden wanneer we ons ijverig inspannen. Bij de kunst en de handwerken is dat net zo. Want wat men eerst leren moet, voor men het kan doen, dat leert men nu juist door het te doen. Bouwmeester wordt men door te bouwen, en citherspeler wordt men door het instrument te bespelen. Zo worden we ook rechtvaardig, door rechtvaardig te handelen, bezonnen door bezonnen te doen en dapper door dapper te doen.

Wie verschillende malen rechtvaardig doet, verwerft daarmee de 'habitus' rechtvaardigheid, die hem in daarop volgende situaties zal helpen en aansporen om opnieuw rechtvaardig te handelen. Naarmate men meer rechtvaardig doet, wordt de 'hebbelijkheid' om rechtvaardig te doen sterker. Ook ondeugden ziet Aristoteles als een eigenschap van de mens. Volgens Aristoteles kan de mens dus door oefening zijn mogelijkheden verwerklijken en deugdzaam worden om uiteindelijk uit eigen kracht de volkomen gelukzaligheid te bereiken. We denken hierbij aan de bovengenoemde stellingen uit 1277 en vooral aan nummer 176, dat de gelukzaligheid in dit leven moet worden bereikt. Luther stelt daar in zijn 97 stellingen tegenover: "Het is een dwaling dat Aristoteles' opvatting over de gelukzaligheid niet strijdig is

met de katholieke leer" (no.42). Luther bestrijdt hiermee niet zozeer de opvatting van Aristoteles dat de gelukzaligheid in dit leven wordt bereikt - dat geloofden ook de scholastieke theologen niet , maar veeleer de Aristotelische vooronderstelling die wel in de scholastieke theologie doorwerkte, namelijk dat de mens op eigen krachten, door rechtvaardig te handelen, rechtvaardig wordt en zo de eeuwige gelukzaligheid verdienen kan.

De vrije wil

De grootste dreiging die van een Averroïstische interpretatie van Aristoteles uitging, was - zo blijkt uit de in 1277 veroordeelde stellingen - het determinisme. Dit determinisme legde de vrijheid van God en mens aan banden. Wilde men in de theologie 'gerechtvaardigd' gebruik blijven maken van wat men in Aristoteles waardevol achtte (bijv. diens ethiek), dan moest allereerst aan dit dreigende determinisme het hoofd worden geboden. De scholastieke theologie van de 14e en 15e eeuw benadrukt daarom de vrijheid van God en mens. God is niet gebonden aan de wetmatigheden van de natuur, zoals de Averroïsten meenden, maar Hij is en blijft vrij om te handelen zoals Hij verkiest. Evenmin is de mens onderworpen aan de wetmatigheden van de kosmos of zijn eigen natuur. Het wezen van de mens is zijn vrijheid. De mens is vrij omdat hij beschikt over een vrije wil.

We zullen hier nader ingaan op de laat-scholastieke theologie aan de hand van Gabriël Biel, Luthers belangrijkste tegenstander in de 97 stellingen. Biel staat in de hieronder besproken opvattingen niet alleen. Hij vertegenwoordigt een invloedrijke scholastieke stroming, waarin ook Luther als student werd geschoold

De wil is volgens Biel de kracht om ergens naar te streven (streefvermogen/wilskracht). Dit streefvermogen moet ergens op gericht worden. Wanneer onze zintuigen ons iets als begerenswaardig voor ogen stellen, dan willen we dat hebben: we streven het na. Dit zogenaamde zinnelijke streefvermogen (waarmee wij dus dingen begeren die wij met onze zintuigen waarnemen) is volgens Biel niet vrij.

De wil is voor haar keuzemogelijkheden niet alleen afhankelijk van de zintuigen. Ook het verstand schrijft ons dingen als goed, slecht of begerenswaardig voor. De vrijheid van de wil is volgens Biel de vrijheid om het voorschrift van het verstand wel of niet na te volgen: ons verstandelijk streefvermogen. Een eenvoudig voorbeeld kan dit alles verhelderen. Wanneer een man de vrouw van een ander ziet, dan kan dat zijn zinnelijk streefvermogen zodanig prikkelen dat hij deze vrouw begeert. Hij is niet vrij deze 'wilskracht' wel of niet te hebben. Wanneer het verstand hem voorschrijft dat hij de vrouw van zijn naaste niet mag begeren, dan is hij vrij om op dat moment het voorschrift van zijn verstand te volgen of te negeren. Volgt hij het goede voorschrift van het verstand, dan doet hij goed en verdient hij loon. Negeert hij het juiste voorschrift van het verstand, dan doet hij zonde en verdient hij straf. De vrije wil is dus het instrument waarmee de mens (bij God) verdient.

Biel doet niet zijn best om deze vrijheid van de wil nader te bewijzen: zij is evident. Ieder mens ervaart in zichzelf dat hij vrij is om een voorschrift van het verstand wel of niet na te volgen. Voorwaarde om met zijn vrije wil loon of straf te kunnen verdienen is dat de mens 'verstandelijk' op de hoogte is van de wil van God. Volgens Biel heeft God in het verstand van ieder mens zijn wil geopenbaard, door de mens te begiftigen met een natuurlijke kennis van goed en kwaad en met een natuurlijke Godskennis. Deze 'natuurwet' schrijft aan alle mensen, ook aan de heidenen, juiste dingen voor, zodat alle mensen in staat zijn bij God te verdienen. Voor christenen geldt dat hun natuurlijke kennis wordt aangevuld met kennis uit de Schrift en de traditie. Deze aanvullende kennis wordt de gelovigen door de Kerk bijgebracht in prediking en catechese. Biel ziet het aanbrengen van deze aanvullende geloofskennis als de belangrijkste taak van de Kerk. Het gaat erom dat mensen weten wat God van hen vraagt. Wanneer de gelovigen zich deze aanvullende geloofskennis hebben eigen gemaakt, dan berust bij hen de verantwoordelijkheid om deze kennis juist te gebruiken. Voortaan schrijft hun verstand hun het goede voor en zijn zij vrij om deze voorschriften wel of niet na te volgen. Wie het juiste voorschrift van zijn verstand volgt, verdient loon; wie het tegenovergestelde kiest, doet willens en wetens zonden en verdient straf. Daarom dat Biel kan stellen dat Christus' verdienste alleen voldoende is tot zaligheid voor hen die hun verstand nog niet

hebben leren gebruiken, zoals de kleine kinderen, maar "voor hen die verstand hebben, voldoet de verdienste van Christus' niet, voor hen is het noodzakelijk dat zij daar hun eigen verdienste aan toevoegen'.

De oorspronkelijke gerechtigheid

Lombardus had in zijn Sententiën in navolging van Augustinus de erfzonde omschreven als een zondige begeerte (concupiscentia), die elk mens na de zondeval eigen is. In de late scholastiek nemen theologen in hun commentaren op de Sententiën van Lombardus hiervan afstand. Dit blijkt treffend uit de aantekeningen die Luther in 1510 als theologiestudent bij de Sententiën maakte. Luther heeft in dat jaar nog niet met de scholastieke theologie gebroken. Augustinus leerde niet alleen dat de erfzonde begeerte was, maar had ook geschreven dat het kwaad niet iets is, maar het ontbreken van iets (bijv. van liefde). Op grond van deze vooronderstelling bewijst Luther met een eenvoudig syllogisme dat de erfzonde nooit de (zondige) begeerte kan zijn.

Wanneer we over de zonde discussiëren, moeten we altijd met dit syllogisme rekening houden:

- A. elk kwaad is niets
- B. elke zonde is kwaad
- C. dus: elke zonde is niets

De conclusie moet daarom zijn dat ook de erfzonde niet iets is, maar het ontbreken van iets. Wat ontbreekt de mens sinds de zondeval? Luther antwoordt: de erfzonde is het ontbreken van de oorspronkelijke gerechtigheid. Hij spreekt daarin Gabriël Biel en vele andere scholastici na. Wat verstond men onder deze 'oorspronkelijke gerechtigheid'?

Scholastici als Thomas van Aquino, Gabriël Biel en anderen vatten de oorspronkelijke gerechtigheid op als een bovennatuurlijke gave van God, die als een extra kwaliteit of eigenschap aan de natuur van de eerste mens was toegevoegd. Ook in het paradijs had de menselijke natuur al Gods genade (in de vorm van een toegevoegde kwaliteit!) nodig. Deze aanvulling was nodig om de juiste ordening van de mens te bewaren. Een juiste ordening die bestond uit de gehoorzaamheid van het vlees (opgevat als de lagere, zinnelijke begeerten van de mens) aan het verstand en de onderwerping van het verstand aan God^{*}. Anders gezegd: de oorspronkelijke gerechtigheid diende als genadig tegenwicht voor het vlees, zodat de mens in het paradijs geneigd was tot het goede. Nadat de mens uit vrije wil toch in zonde was vervallen, nam God de oorspronkelijke gerechtigheid weg. Beroofd van deze genadegave kwam het vlees in opstand. Deze rebellie van het vlees, die zich uit in (boze) begeerten, is de straf op de zonde. Zij is op zichzelf echter geen zonde! De zonde is namelijk niet iets, maar het ontbreken van iets. De mens is daarom ook geen zondaar, hij doet zonden, en wel wanneer hij met zijn nog steeds vrije wil het nog steeds juiste voorschrift van het verstand negeert en hij toestemt in de boze aandrang van het vlees. Dat hij deze boze begeerten heeft, kan de mens niet worden kwalijk genomen: het zogenaamde zinnelijke streefvermogen is immers niet vrij en kan dus geen reden zijn voor straf of loon. Hoewel de mens door het ontbreken van de oorspronkelijke gerechtigheid geneigd is tot het kwaad, blijft hij vrij om het goede te kiezen en te doen. Voor de bespreking van Luthers stellingen in hoofdstuk IV is het van belang te onthouden dat Biel en andere scholastici ontkennen dat de mens door het hebben van boze begeerten een zondaar is. De mens wordt zondaar wanneer hij uit vrije wil en tegen het juiste voorschrift van het verstand in aan deze boze begeerte gehoor geeft en zonde doet.

Zonder de oorspronkelijke gerechtigheid is de aandrang van het vlees zo groot, dat de mens nauwelijks in staat is om aan het vlees weerstand te bieden. Hij heeft opnieuw Gods hulp nodig. God schenkt deze hulp ook buiten het paradijs in de vorm van genadegaven, die als extra kwaliteiten of eigenschappen ('habitus') aan de menselijke natuur worden toegevoegd. Deze genadegaven sporen de mens aan het goede te doen en het kwade te vermijden en helpen hem zijn zaligheid te verdienen. De genade zorgt ervoor, zo vat Biel het samen, dat goede werken gemakkelijker gedaan worden. De vraag is hoe de mens deze genadige hulp van God verkrijgt.

Voorbereiding op de genade

Thomas van Aquino was van mening dat God vrij verkiest aan wie Hij wel of geen genade schenkt. Hij hield vast aan de predestinatie, zoals hij deze bij de kerkvader Augustinus las. In de late Middeleeuwen achtten de meeste scholastici de predestinatie in strijd met de fundamentele vrijheid van de mens. Wie namelijk stelt dat het verkrijgen van de genade en dus het kunnen bereiken van de zaligheid geheel afhankelijk is van Gods uitverkiezing, ontkent de menselijke vrijheid. Wie daarentegen het verkrijgen van de genade en het bereiken van de gelukzaligheid geheel afhankelijk maakt van de menselijke vrijheid om het goede te kiezen en te doen, ontkent Gods vrijheid. God zou dan verplicht zijn aan hen eerst genade en uiteindelijk gelukzaligheid te geven die het goede doen.

De scholastici hadden voor dit probleem een subtiële oplossing bedacht. Vanuit zijn onbegrensde almacht (*potentia absoluta*) is God niet verplicht om wie dan ook de genade of de gelukzaligheid te schenken. God hoeft niemand te accepteren. God heeft zich echter uit vrije wil verbonden aan een bepaalde heilsorde. Vanuit zijn geordineerde macht (*potentia ordinata*) heeft God zichzelf verplicht om aan die mensen zijn genade te schenken die uit vrije wil hun uiterste best doen. De mens die zijn uiterste best doet, doet daarmee niet voldoende om rechtens aanspraak te kunnen maken op Gods genade, maar Gods barmhartigheid toont zich nu juist hierin dat Hij deze inspanning als voldoende voor het verkrijgen van de genade aanmerkt. Kortom: God is barmhartig omdat Hij van de mens niet het onmogelijke vraagt, maar slechts verwacht dat de mens doet wat hem van nature mogelijk is.

Dit 'doen wat in de mens is' of 'doen wat de mens vermag' (*facere quod in se est*) is een centraal thema in de laat-middeleeuwse theologie. Het garandeert de menselijke vrijheid, maar tekent tegelijk de menselijke beperktheid. De omstandigheden waaronder de mens met behulp van zijn vrije wil het goede moet doen, zijn na de zondeval zeer moeilijk geworden. Maar wanneer de mens de bestaande mogelijkheden ten volle benut, is God zo barmhartig hem te belonen met genade. De mens kan zich zo zelf voorbereiden op het ontvangen van Gods genade.

Naast de vrijheid van de mens blijft ook Gods vrijheid onaangetast. Er is niets dat God dwingt om de mens genade of gelukzaligheid te geven. De werken van de mens zijn geen verdiensten in die zin dat God verplicht is de mens met genade of gelukzaligheid te belonen. De menselijke verdiensten zijn anders gezegd niet gelijkwaardig aan de beloning. God heeft uit louter genade en barmhartigheid de belofte gedaan dat Hij deze werken als voldoende verdiensten zal aanmerken. Dat God niet gebonden is aan zijn eigen heilsorde bewijzen de uitzonderingen, wanneer God bijvoorbeeld Paulus genade verleent op weg naar Damascus zonder dat Paulus tevoren zijn uiterste best heeft gedaan om deze genade te verkrijgen.

Enerzijds kan de late scholastiek dus volhouden dat alles genade is. Immers dat God zijn almacht 'begrenst' en een orde heeft ingesteld waarbinnen de mens zijn best mag (en moet) doen, is reeds zuiver barmhartigheid en genade. Anderzijds kan de late scholastiek met evenveel recht volhouden dat de genade en de gelukzaligheid geheel afhankelijk zijn van de mate waarin de mens zelf zijn best doet om uit vrije wil het goede te doen. Immers binnen de gegeven (barmhartige) orde komt het op de menselijke inspanning aan. Zowel de Goddelijke als de menselijke vrijheid zijn daarom een voorwaarde voor het verkrijgen van genade en dus voor het bereiken van de eeuwige gelukzaligheid: de menselijke vrijheid om zijn uiterste best te doen en Gods vrijheid om deze verdiensten als voldoende aan te merken.

God liefhebben boven alles

Volgens Biel bereidt de mens zich voor op het ontvangen van Gods genade door God lief te hebben boven alles. Op het moment dat de mens God lief heeft boven alles, giet God zijn genadegaven in. Dat de mens van nature God lief kan hebben boven alles weet Biel te bewijzen door een syllogisme, waarin hij gebruik maakt van de reeds eerder besproken uitgangspunten: de vrijheid van de wil en het juiste voorschrift van het verstand.

A. B. C.

De wil kan zich van nature richten naar elk juist voorschrift van het verstand

"God liefhebben boven alles" is een juist voorschrift van het verstand Dus: de mens kan van nature God liefhebben boven alles.

Stelling A laat zich gemakkelijk bewijzen: wanneer de wil zich van nature niet naar de juiste voorschriften van het verstand zou kunnen richten, dan zou hij noodzakelijk het kwade kiezen, hetgeen in de ogen van Biel onmogelijk is. Dan zou er immers geen sprake meer kunnen zijn van verdienste, en dus ook niet van straf of beloning.

Stelling B hangt samen met de natuurlijke Godskennis. Elk mens weet van nature dat er een hoogste goed moet zijn. Immers als het één hoger of beter is dan het ander, dan kan deze reeks niet eindeloos doorgaan. Er moet iets het hoogste en het hoogste goed zijn. Het verstand schrijft de mens van nature voor dat hij dit hoogste goed (God) ook het meeste lief •moet hebben. Uit A en B volgt logischerwijs C.

God liefhebben boven alles betekent volgens Biel niet dat de mens God voortdurend moet liefhebben met een volmaakte liefde - dan zou God van de mens het onmogelijke vragen , maar dat hij God voor een moment meer dan iets anders moet liefhebben. Deze liefde tot God begint volgens Biel met eigenliefde. Elk mens wil voor zichzelf het beste. Dat betekent dat elk mens ook het hoogste goed wil bereiken: dat is de aanschouwing van God en de eeuwige gelukzaligheid. Deze "begeerlijke eigenliefde" (amor concupiscentiae) is de mens van nature eigen. Vanuit deze liefde hoopt de mens dat God hem de gelukzaligheid wil geven. Wanneer deze hoop sterk genoeg wordt en de mens erop gaat vertrouwen dat God hem de gelukzaligheid zal geven, beseft de mens dat God goed voor hem is. Uit het feit dat God goed voor hem is, leidt hij af dat God ook zelf goed moet zijn, ja het hoogste goed. Tenslotte gaat de mens God liefhebben omdat God goed is en niet omdat Hij goed voor hem is. En zo, besluit Biel, "klimt de mens op van op zichzelf gerichte begeerlijke liefde tot ware liefde voor God". Op het moment dat de mens zo God lief heeft boven alles, giet God zijn genadegaven in.

Het is typerend voor de scholastieke theologie dat de meest natuurlijke vorm van liefde (eigenliefde) en de hoogste vorm van liefde (ware liefde tot God) elkaar niet uitsluiten, maar op elkaar aansluiten.

Het sacrament van de boete (kortweg: de biecht) is voor het bereiken van de ware liefde tot God en dus voor het verkrijgen van de genade van beslissende betekenis. Dit sacrament verplicht alle gelovigen om ieder jaar minstens eenmaal de zonden te biechten. Deze verplichte overdenking van zonden wekt vrees voor God. Deze vrees voor God wekt afkeer van eigen zonden in de hand en doet hopen op Gods barmhartigheid. De priester houdt de gelovige voor dat God barmhartig is, wanneer de mens doet wat hij vermag. Hoop wordt zo vertrouwen waardoor de weg tot ware liefde -zoals we zojuist beschreven- open is. De liefde tot God wordt door de biecht zodanig gestimuleerd dat de facto de meeste gelovigen tijdens dit sacrament de geschiktheid voor het ontvangen van Gods genade bereiken en dan ook daadwerkelijk de genade krijgen ingegoten.

Verdiene met genade

Wanneer de mens door 'te doen wat hij vermag' de genade heeft verkregen, blijft gelden dat hij zijn uiterste best moet doen. De genadegaven sporen de gelovige aan het goede te doen. Hij heeft in de genade een nieuw tegenwicht tegen het vlees ontvangen en is nu opnieuw geneigd het goede te doen. Hij blijft echter vrij om wel of niet van deze hulp gebruik te maken. De mens die met behulp van de genade goede werken kiest en doet, kan zijn zaligheid verdienen. Andersgezegd: de genade is op zich niet voldoende, het gaat om de werken die de mens uit vrije wil met deze genadegaven) doet.

De mens die na ontvangen genade toch het kwade kiest en doet, verliest de genade en zal zich opnieuw op het ontvangen van de genade moeten voorbereiden, en wel door te biechten. Na de biecht mag hij met een schone lei opnieuw beginnen. Uit dit alles blijkt waarom de biecht in het geloofsleven van de late Middeleeuwen zo'n belangrijke plaats inneemt.

Het ontvangen van de genade is zo het begin van een weg die mens zelf moet gaan. Pas aan het einde van deze weg, bij het verschijnen voor Gods gericht, zal blijken of de gelovige inderdaad voldoende zijn best gedaan heeft om de gelukzaligheid te ontvangen. Gods barmhartigheid en rechtvaardigheid worden in de scholastiek uit elkaar getrokken. De barmhartige God, die ons genade schenkt en niet meer van ons vraagt dan wij vermogen, staat aan het begin van de weg, terwijl aan het einde de rechtvaardige en oordelende God nog dreigend opdoemt. We weten hoezeer de jonge Luther onder deze dreiging heeft geleden.

Alleen de mensen die in het bezit van genade sterven, hebben hoop op de eeuwige gelukzaligheid. Wie geen genade bezit, heeft deze door zonden verloren en is daarmee niet acceptabel voor God. Het is dus van doorslaggevend belang om in bezit van genade of, zoals men dat zei, in staat van genade te zijn. Volgens de scholastici is het echter niet mogelijk zeker te weten of men in staat van genade is. Thomas van Aquino geeft in zijn *Summa Theologica* in het kort aan waarom de gelovigen altijd onzeker blijven. De genade is een eigenschap of kwaliteit die aan de menselijke ziel wordt toegevoegd en die de mens niet met zijn zintuigen kan waarnemen. Hij weet dus niet of hij deze genade bezit. Thomas ziet twee mogelijkheden om toch tot kennis te komen omtrent aanwezige genade. De eerste mogelijkheid is dat God de mens deze zekerheid direct openbaart. Dergelijke bijzondere openbaringen, zoals aan Abraham en Paulus, zijn zeer zeldzaam. De tweede mogelijkheid is dat de mens uit tekenen (signa) afleidt of hij de genade bezit: "En wel op de volgende wijze kan "de mens weten of hij de genade heeft, nl. in zoverre hij bemerkt dat hij zich verheugt in God en hij de aardse dingen gering acht; en in zoverre hij zich niet bewust is van een of andere doodzonde". Deze 'signa' geven geen zekerheid, maar zijn slechts een indicatie van aanwezige genade. De weinige zekerheid die er voor de gelovigen is weggelegd, moet dus afgelezen worden uit de eigen werken. Het moge duidelijk zijn dat het oog van de gelovigen daardoor meer gericht wordt op de eigen verdiensten, dan op Christus!

"Uit Aristoteles en Averroës geboren"

We hebben in het voorafgaande iets kunnen zien van de scholastieke theologie waar Luther het in 1517 tegen opneemt. We hebben op een paar punten de doorwerking van de Aristotelische filosofie en van de logica binnen de theologie waargenomen. Wanneer Luther wijst op een fatale ontwikkeling in de 300 jaar voor hem, dan duidt hij op de vermenging van filosofie en theologie vanaf de 12e eeuw. In deze eeuwen heeft de theologie een wetenschappelijk karakter gekregen. De allereerste vraag die Thomas in zijn *Summa Theologica* beantwoordt, is of de theologie een wetenschap (scientia) is. Zijn antwoord is ja. Evenals elke andere wetenschap werkt de theologie op basis van evidente waarheden. Volgens Thomas ontleent de theologische wetenschap deze praemissen aan de openbaring. Gods Woord levert de praemissen van waaruit de theoloog met behulp van de logica zijn theologie opbouwt. Wanneer we de theologie van Thomas onbijbels noemen, dan is dat niet alleen of allereerst een dogmatische uitspraak in die zin dat Thomas dingen leert die in strijd zijn met 'de reformatorische theologie'. Het onbijbelse karakter van Thomas en andere scholastici ligt dieper en is gelegen in de wijze waarop zij de theologie beoefenen. Zij gebruiken de Bijbel als een vindplaats voor uitgangspunten (praemissen) die het materiaal vormen voor een zelfstandige en logische doordenking van het christelijk geloof. Het gevaar is dat, wanneer de Bijbel eenmaal is doorgenomen op deze praemissen, zij verder gesloten kan blijven. Volgens Thomas zijn de bijbelverhalen slechts illustraties bij de leer. De Bijbel levert de theoloog enkel de voorwaarden en uitgangspunten waarmee hij vervolgens eigenmachtig verder te werk kan gaan. In de vroege Kerk en in de vroege Middeleeuwen schreven de geleerden het liefst exegetische werken. Bladzijde voor bladzijde en tekst voor tekst werd de Bijbel uitgelegd. Deze uitleg was gericht op de meditatie. Vanaf de 12e eeuw schrijven theologen bij voorkeur 'summae' waarin we een systematische theologie aantreffen. Zo ontwikkelt de theologie zich van commentaar op de Schrift tot constructie van het menselijk verstand op basis van de Schrift. Een dergelijke constructie kunnen we scholastiek noemen, en in die zin is er net zozeer een middeleeuwse scholastiek als een gereformeerde scholastiek.

Zowel Thomas als Luther hebben het gevaar hiervan herkend: Luther op jonge leeftijd, Thomas vlak voor zijn dood.

Kort voor zijn dood, op 6 december 1273, kreeg Thomas tijdens een misviering een visioen. Hij werd door deze directe openbaring geheel veranderd. Hij weigerde daarop verder te werken aan zijn *Summa Theologica*. Het werk bleef onvoltooid. Op de vraag waarom Thomas zijn pen had neergelegd, antwoordde hij: "Ik kan niet, omdat alles wat ik heb geschreven stro is". Hoewel Thomas nooit getwijfeld had aan het fundament van zijn geloof, moest hij ontdekken dat de constructie die hij zelf op dit fundament had opgetrokken voor God geen stand hield. Het woord 'stro' verwijst dan ook naar I.Cor. 3:12-13.

Luther heeft 'de theologie van het kruis' nooit samengevat in een dogmatiek of iets dergelijks. Hij heeft altijd geweigerd het christelijke geloof te vatten in een constructie. Elke constructie blijft mensenwerk en leidt uiteindelijk de aandacht af van Gods Woord. Aan het begin van zijn eerste uitgegeven commentaar, het commentaar op de Galatenbrief uit 1519, verwijt Luther de scholastici dat zij geen herders van Gods kudde zijn, maar rovers en dieven omdat zij niet Gods Woord (s)preken maar mensenwoorden:

Want zoals het eerste en grootste goed van de Kerk het Woord van God is, zo gaat de Kerk daarentegen door geen enkel gevaar zozeer ten gronde als door het mensenwoord en door de overleveringen van deze wereld. God alleen is waarachtig, elk mens is een leugenaar. En hoe ellendig het is dat het Evangelie al ruim 300 jaar verwaarloosd is, ja verdorven is, dat wordt voldoende duidelijk uit hoe de zaken er vandaag de dag in de Kerk voorstaan.

Hier raakt Luther de kern van de zaak: in de scholastiek is de Bijbel bedekt geraakt onder een stortvloed van mensenwoorden. De scholastici spreken mensenwoorden en omdat "elk mens een leugenaar is" moet prediking van die woorden wel tot verderf van het Evangelie leiden. De erbarmelijke toestand van de Kerk in Luthers dagen is het resultaat van 300 jaar prediking van mensenwoorden!

Luther is er altijd beducht voor geweest in dezelfde fout te vervallen. Zelfs voor commentaren op de Schrift had hij angst. Ook dat bleven mensenwoorden. Hij was bang dat ook zijn eigen boeken de aandacht teveel zouden afleiden van de Schrift zelf. Aan het einde van zijn leven schreef hij in zijn commentaar op het boek Genesis:

Om die reden haat ik mijn eigen boeken, en vaak wens ik dat ze verloren gaan, omdat ik bang ben, dat ze de lezers ophouden en hen afhouden van de lezing van de Schrift zelf, die de enige bron van alle wijsheid is. En ik huiver bij het voorbeeld van voorafgaande eeuwen. Want nadat zij, die zich met de heilige studie bezighielden, in aanraking kwamen met commentaren van mensen, hebben ze niet alleen de meeste tijd doorgebracht met het lezen van oude theologen, maar uiteindelijk hebben zij zich zelfs bezig gehouden met Aristoteles, Averroës en anderen, waaruit later Thomas, Scotus en meer van die monsters zijn geboren. Dus we moeten zo met boeken omgaan, dat we slechts die boeken goedkeuren, die de lezer brengen tot een juist verstaan van de Schrift. En in al die vaderen moeten wij slechts dat omarmen, dat overeenstemt met de Heilige Schrift. Want de Schrift alleen blijft de rechter en leraar van alle andere boeken.

Met deze woorden vat Luther de gehele beschreven ontwikkeling vanaf de 12e eeuw samen. De theologen zijn meer aandacht gaan besteden aan mensenwoorden, dan aan Gods Woord. Het ergste is dat zij zich hebben ingelaten met de boeken van Aristoteles en Averroës. De scholastieke theologen (Thomas van Aquino, Duns Scotus e.a.) zijn uit Aristoteles en Averroës geboren.

Luther is bang voor 'mensenwoorden', ook voor zijn eigen woorden! Voor we het weten onderwerpen we de Schrift aan onze eigen woorden en voorstellingen, in plaats dat we onszelf onderwerpen aan Gods Woord. Luther is bang dat zelfs zijn boeken (commentaren) teveel van hemzelf en te weinig verwijzing naar Gods Woord bevatten. Luther wil de theologie weer de nederige en dienstbare plaats geven die haar toekomt: uitleg van en heenwijzing naar de Schrift. Daarvoor dient hij allereerst de bestaande scholastieke constructie steen voor steen af te breken. Deze afbraak beoogt Luther met zijn 97 stellingen tegen de scholastieke theologie.

III

Luthers ontdekking

Bedekking en ontdekking

Voordat we enkele van de 97 stellingen bespreken, moeten we stilstaan bij de ontdekking die Luther in de voorafgaande jaren had gedaan en waaruit zijn kritiek op de scholastiek voortvloeide. In het collegejaar 1515-1516 gaf Luther aan de universiteit van Witten-berg colleges over de Romeinenbrief. Luther begint zijn uitleg van de Romeinenbrief met een voorwoord, waarin hij de inhoud en bedoeling van deze brief samenvat:

De hoofdsom van deze brief is: te vernietigen, uit te roeien en te gronde te richten alle wijsheid en gerechtigheid van het vlees -hoe groot deze in de ogen van de mensen en van onszelf ook kan zijn en hoezeer deze ook oprecht en van harte gebeurt - en te planten, vast te stellen en groot te maken de zonde - hoezeer men ook meent dat deze er niet is.

De gerechtigheid en de wijsheid van het vlees zijn, zo legt Luther uit, niet alleen onze slechte werken, maar vooral ook onze goede werken. Zelfs wanneer we niet uit zijn op eer bij mensen, dan menen wij toch door onze goede werken Gode welgevallig te zijn. Nergens ligt de zonde, die aan de dag moet treden, meer verborgen dan in onze eigen gerechtigheid en onze eigen wijsheid. Zelfs onze goede werken en onze eigen wijsheid moeten wij niets achten, om zo de gerechtigheid en de wijsheid van Christus te verwerven. God wil ons niet behouden door een gerechtigheid en een wijsheid, die uit ons voortkomt, maar door een die van boven komt. In deze vreemde, van buiten onszelf komende gerechtigheid en wijsheid Moeten wij onderwezen worden. En deze wordt in Christus ons deel.

Hiermee getuigt Luther van een ontdekking, die hij kort tevoren had gedaan. Over deze 'reformatorische ontdekking' is onder theologen en historici veel gediscussieerd. De discussie betreft zowel de datering als de inhoud van deze ontdekking. Beide aspecten hangen nauw met elkaar samen. Iedereen is het er over eens dat Luthers theologie zich vanaf het eerste college over de Psalmen (1513) voortdurend heeft ontwikkeld. Naarmate de colleges over de brieven van Paulus vorderen, is hij steeds beter in staat zijn gewonnen inzichten te verwoorden en uit te leggen. Sommigen willen Luther pas 'reformatorisch' noemen, wanneer zijn theologie in volle helderheid klinkt. Deze geleerden hanteren vaak dogmatische criteria ontleend aan de latere reformatorische theologie en dateren de 'reformatorische doorbraak' bij voorkeur ten tijde van het college over de Hebreeënbrief (1517-1518). Anderen beschouwen het startpunt van Luthers ontwikkeling als 'de reformatorische ontdekking'. Het gekozen jaartal is dan meestal 1514, de periode dat Luther colleges gaf over de Psalmen. Als beginpunt neemt men dan Luthers eerste uitlatingen over de gerechtigheid Gods als 'vreemde gerechtigheid'.

In deze discussie over de aard en datering van Luthers ontdekking hangt veel af van de interpretatie van een gedeelte uit het voorwoord dat Luther in 1545 schreef bij de uitgave van zijn Latijnse werken. Hierin vertelt hij ons zelf van zijn ontdekking. Vanwege het grote belang van deze woorden, hebben we het betreffende gedeelte geheel in vertaling opgenomen

Ik was welzeker door een vurig verlangen gegrepen, om Paulus in zijn brief aan de Romeinen te leren kennen. Maar het was tot dan toe ook niet de koudheid van mijn hart, die mij in de weg stond, maar dat ene woord uit het eerste hoofdstuk: "De gerechtigheid Gods wordt in hetzelfde (nl. in het Evangelie) geopenbaard" (Rom. 1:17). Want ik haatte dit woord 'gerechtigheid Gods', dat ik geleerd had naar gebruik en gewoonte van alle geleerden filosofisch te begrijpen als, zoals zij dat noemen, formele of actieve gerechtigheid, door welke God rechtvaardig is en de zondaren en onrechtvaardigen straft. De echter had die rechtvaardige en zondaars straffende God niet lief, ik haatte Hem veeleer; ik die, hoe ik ook als een onberispelijk monnik leefde, *mij* toch voor God een zondaar met een zeer ongerust geweten voelde en er niet op kon vertrouwen dat Hij door mijn genoegdoening gunstig

gestemd was. De ergerde mij aan God en met een zwijgende zo niet godslasterlijke, dan toch zeker met een zeer grote opstandigheid zei ik: is het dan al niet genoeg dat de ellendige en door de erfzonde voor eeuwig verdoemde zondaren gebukt gaan onder allerlei rampen door de wet van de tien geboden, moet God daar nog eens door het evangelie smart op smart aan toevoegen, met dat Hij zelfs door het evangelie ons zijn rechtvaardigheid en toom dreigend voorhoudt? Zo ging ik tekeer door een wild en verontrust geweten, en toch bleef ik onbeschaamd bij deze tekst van Paulus aankloppen, vurig verlangend te weten, wat Paulus bedoelde.

Totdat ik, door Gods barmhartigheid en dag en nacht mediterend, lette op het verband van de woorden, namelijk: 'De gerechtigheid Gods wordt in hetzelfde geopenbaard', gelijk geschreven staat: 'de rechtvaardige zal uit geloof leven.' Toen begon ik de gerechtigheid Gods te begrijpen als de gerechtigheid waardoor de rechtvaardige als door een gave van God leeft, namelijk door het geloof; en dat dit de betekenis is: de rechtvaardigheid Gods is geopenbaard door het evangelie, namelijk de passieve rechtvaardigheid, waardoor de barmhartige God ons rechtvaardig maakt door het geloof, zoals geschreven is: 'De rechtvaardige leeft uit het geloof. Toen voelde ik dat ik helemaal opnieuw geboren was en het paradijs zelf was binnengetreden door open poorten. En vanaf dat ogenblik verscheen de Schrift mij in een geheel andere gedaante. De ging vervolgens snel de gehele Schrift, zoals ik die in mijn geheugen had, door en ik vond hetzelfde terug in andere woorden, zoals: het werk Gods, dat is dus hetgeen God in ons werkt; de kracht Gods, waarmee Hij ons sterk maakt; de wijsheid Gods, waarmee Hij ons wijs maakt; de sterkte Gods, het heil Gods, de glorie Gods. En zo groot tevoren mijn haat was tegen dit woord 'gerechtigheid Gods', zo groot werd nu mijn liefde voor dit meest aangename woord. Zo werd deze tekst van Paulus mij waarlijk een toegang tot het paradijs."

Wat ontdekt Luther? De meesten concentreren zich bij die vraag op de theologie van Luther en onderstrepen Luthers ontdekking van de gerechtigheid Gods als passieve, dat wil zeggen toegerekende gerechtigheid: de mens wordt niet uit zichzelf rechtvaardig, maar God rekent hem de gerechtigheid toe. We treffen deze gedachte aan in het eerder geciteerde voorwoord op de Romeinenbrief uit 1515. Daarom dateren velen Luthers ontdekking voor 1515. Anderen leggen meer de nadruk op 'door het geloof. De gerechtigheid wordt ons toegerekend door het geloof in Christus. Dit zegt Luther in zijn voorwoord op de Romeinenbrief met zoveel woorden niet. Zodoende komt men dan tot een latere datering van Luthers reformatorische ontdekking. Maar heeft Luther het in het geciteerde gedeelte wel in de eerste plaats over een dogmatische, theologische ontdekking?

De Bijbel was voor Luther ondoordringbaar, zolang hij haar bleef lezen vanuit de scholastieke theologische constructie: "De Schrift stond daar als een muur", zo vertelt hij. De verduistering van het Schriftwoord door de scholastiek had er namelijk toe geleid dat Luther en zijn tijdgenoten zelfs de grammatica van de Bijbel niet meer begrepen. Een genitiefverbinding, zoals in 'gerechtigheid Gods', geeft in de Bijbeltalen aan dat er een verbinding is tussen twee woorden, maar doet geen dwingende uitspraak over de aard van die verbinding. Zo betekent de hand des Heren de hand van God, maar de vreze des Heren de vrees voor God. De aard van de genitiefverbinding wordt door de lezer, meestal vanuit de context, vastgesteld. De scholastieke theologen hadden deze genitiefverbinding gelezen vanuit de context van de Aristotelische filosofie. Zij vatten de gerechtigheid op als een deugd, die net als andere deugden door Aristoteles wordt gezien als een eigenschap van het subject. De gerechtigheid van God is dan een eigenschap van God, waarmee hij zijn gerechtigheid uitoefent. Luther noemt dat hierboven de actieve betekenis. Luther was, zo schrijft hij, gewoon om het woord 'gerechtigheid' of 'rechtvaardigheid' op deze wijze "filosofisch" te begrijpen. Hij vatte gerechtigheid Gods op als een deugd of kwaliteit van God. 'Gods gerechtigheid' betekende dat

God rechtvaardig was en dat Hij de mens zou straffen, zolang deze onrechtvaardig was. Wilde de mens Gods straf en toorn ontlopen, dan moest hij rechtvaardig worden. Daarom dat Luther dit woordje 'gerechtigheid Gods' zo haatte; totdat. ...hij acht sloeg op het verband van de woorden. Luther ontdekt dan wat de Bijbel zelf met deze woorden bedoelt. De Bijbel spreekt niet over een actieve gerechtigheid, maar over een passieve, toegerekende gerechtigheid. Luthers ontdekking geldt daarom niet enkel de juiste betekenis van 'de gerechtigheid Gods'. Hij begrijpt nu dat de Bijbel in haar geheel zo begrepen moet worden, ook waar het Gods wijsheid, kracht, heil etc. betreft. De ontdekking is daarmee ook niet Luthers ontdekking. Het is de Schrift die zich, zoals hij het zelf zegt, in een geheel andere gedaante aan hem vertoont. Luther voelt zich weder-geboren omdat het Woord van God in hem geboren wordt; hij voelt zich het paradijs binnengaan, omdat hij het Woord van God wordt binnengeleid.

Tevoren had Luther de Bijbel niet begrepen omdat hij haar filosofisch begreep. De scholastiek had de Schrift verduisterd. Het verwoorden van het Schriftwoord in filosofische begrippen, had het Schriftwoord bedekt onder een dikke laag mensenwoorden. Waar Luther hierboven van getuigt, is hoe het Schriftwoord zelf door deze bedekking heen breekt en zich vertoont in haar gedaante als Woord van God. In deze zin kan met recht gesproken worden van een 'ontdekking': "God lof, toen verstond ik de zaak en wist, dat 'gerechtigheid Gods' betekende de gerechtigheid waarmee Hij ons rechtvaardigt door de rechtvaardigheid geschonken in Christus; toen verstond ik de grammatica!"

In zijn Genesis-commentaar uit 1543 komt Luther opnieuw op deze "grammaticale ontdekking" terug. In het volgende citaat spreekt Luther met nadruk over een verduistering van de Schrift:

Het is vooral nodig dat we er in de Heilige Schrift op letten, wanneer een woord actief en wanneer een woord passief opgevat moet worden, omdat heel de betekenis kan veranderen al naar gelang we het actief of passief verstaan. Zo kan de gerechtigheid Gods, en ook het werk Gods of de kracht Gods op beide wijzen worden uitgelegd. Volgens de Latijnse en Griekse grammatica, wordt 'de gerechtigheid Gods' begrepen als de gerechtigheid waardoor Hij rechtvaardig is. Maar deze uitleg is duister en brengt duisternis over de gehele tekst van de Heilige Schrift. Als het passief wordt genomen, dan is het ons heilzaam en troostrijk, want dan betekent 'gerechtigheid Gods' de gerechtigheid, waarmee ik gerechtvaardigd wordt uit Goddelijke barmhartigheid. Dus als ik 'fides Dei' (lett. geloof of trouw van God) uitleg volgens de Latijnse uitdrukkingwijze, als het geloof van God, of de trouw waarmee Hij het beloofde gestand doet, dan verduistert die uitleg de bedoeling van Paulus. Maar wanneer ik het opvat als het geschenk van God in mij, waardoor ik geloof in God, dan klinkt het al heel anders en beter. Zo is ook het werk Gods, niet dat wat Hij doet, maar dat wat Hij in mij doet.

Luther waarschuwt om niet de meest gebruikelijke 'Latijnse uitdrukkingwijze' zondermeer op het Woord van God toe te passen. De Bijbel spreekt niet op de wijze van mensen. In het vervolg op de bovenstaande passage stelt Luther - en dat is van belang - deze 'Latijnse uitdrukkingwijze' gelijk aan de "filosofische (wetenschappelijke) manier van spreken".

Hoe weet Luther dan dat zijn lezing van de Schrift wel de juiste is? Omdat niet Luther deze ontdekking doet, maar de Schrift zich in die gedaante aan hem vertoont. Zoals de gerechtigheid van God de gerechtigheid is waarmee Hij ons rechtvaardig maakt en de kracht van God de kracht waarmee Hij in ons werkt, zo is het Woord van God dat Woord waarmee Hij in ons werkt. God maakt zich door Zijn Woord in en aan ons bekend. Ook hier geldt dat wij 'passief' dat wil zeggen 'ontvangers' zijn. De Bijbel legt zichzelf uit, zoals Luther schrijft in zijn Romeinen-commentaar: "En zo blijkt uit de woorden van de apostel, die zichzelf uitlegt, dat 'de gerechtigheid Gods' betekent de gerechtigheid waarmee Hij ons rechtvaardigt, zoals de

wijsheid Gods de wijsheid is waarmee Hij ons wijs maakt". Het is God die ons wijs maakt. En deze wijsheid, zo voegt Luther er hier aan toe, druist tegen alle vleselijke wijsheid in. Niet wij maken het Woord van God waar, het Woord van God wordt in ons tot Waarheid door de Heilige Geest in het geloof: "Omdat de apostel in de Geest spreekt, daarom wordt hij slechts begrepen door hen die in de Geest zijn".

Samenvattend: de ontdekking van Luther wil niet zeggen dat Luther, maar dat God zelf de bedekking, die de scholastiek over de Schrift had gelegd, doorbreekt. Sprekend over 'Luthers ontdekking' zullen we in het vervolg ook hier de genitiefverbinding passief en niet actief moeten opvatten: Luther wordt aan de Bijbel ontdekt.

Wijsheid van het vlees

Gods Woord spreekt op haar eigen wijze, niet naar de wijze der mensen, of naar onze eigenwijsheid! Aan deze eigenheid van het Woord van God wordt Luther gaandeweg zijn bestudering van de Romeinen, de Galaten en de Hebrëënbrieven in de jaren 1515-1518 ontdekt. Stapje voor stapje wordt het Luther duidelijk hoe de Bijbel spreekt. Het wordt een ontdekkingsstocht, waarin Luther langzaam maar zeker vertrouwd raakt met het Schriftwoord en met de eigen zegswijze van de Schrift. Voortdurend maakt Luther ons en zijn studenten van deze ontdekkingsstocht deelgenoot:

De Schrift spreekt (hier) met een wonderlijk, nieuw en theologisch taalgebruik', roept hij uit, wanneer hij het Woord uit de Romeinenbrief over het reikhalzend verlangen van de schepping vergelijkt met het wetenschappelijk spreken over de schepping. Hoe laten we ons niet, zo verzucht Luther, 'inpakken' door de meningen van wetenschappers en filosofen?

Vele malen wijst Luther zijn studenten op "de wijze waarop de apostel spreekt": "Let er op dat de wijze waarop de apostel spreekt wegens haar al te grote eigenheid hen die haar niet begrijpen zonderling en merkwaardig toeschijnt". En wel, zo vervolgt Luther, omdat de wijsheid van het vlees tegengesteld is aan het Woord van God. Het Woord van God is onveranderlijk en hoog verheven: "Daarom is het nodig dat de wijsheid van het vlees veranderd wordt en haar vorm verliest en de vorm van het Woord aanneemt. En dat gebeurt wanneer zij door het geloof zichzelf gevangen neemt en vernietigt, en zich gelijkvormig maakt aan het Woord, gelovend dat het Woord waar is, en zichzelf vals is." Keer op keer schetst Luther een tegenstelling tussen het Woord van God en de wijsheid van het vlees. Het is deze eigen wijsheid die voortdurend in één adem wordt genoemd met de eigen gerechtigheid. Deze twee mogen niet van elkaar worden losgemaakt, zoals in de geschiedschrijving van de Reformatie zo vaak is gebeurd.

Wat bedoelt Luther met deze eigen wijsheid of wijsheid van het vlees? De scholastiek verstond onder 'het vlees' de zinnelijkheid of lagere begeerten van de mens. Thomas van Aquino legt de strijd tussen geest en vlees, zoals beschreven in Romeinen 7, dan ook uit als een strijd tussen het verstand en de vleselijke lusten die zich aan de controle van het Verstand onttrekken. Het verstand behoort het vlees te regeren. De zondeval heeft de mens echter overgeleverd aan zijn vleselijke, zinnelijke begeerten. De christen moet de heerschappij van het verstand, met behulp van Gods genade, herstellen. De wijsheid van het vlees is voor Thomas de zinnelijkheid, de ware wijsheid zetelt in het verstand. Luther bestrijdt dit 'frivole en waanzinnige hersenspinsel van de metafysische theologen' met kracht:

En zij verzinnen dat de geest, nl. het verstand, iets op zichzelf staand» of iets losstaands is dat in zichzelf onvermengd en volkomen is, en omgekeerd menen ze dat de zinnelijkheid of het vlees daaraan tegengesteld is en ook onvermengd en losstaand. En in hun domme waandenkbeelden vergeten ze noodgedwongen, dat het vlees een aantasting en verwonding is van de gehele mens,..."

De mens is dus helemaal vlees! Wanneer de Schrift de wijsheid van het vlees vijandschap tegen God noemt (Rom. 8:7), dan is daar ons verstand bij in begrepen! Het Woord van God druist tegen ons verstand in, omdat ook ons verstand besloten ligt onder de zonde. Blijkt niet juist uit het feit dat de rechtvaardiging door het geloof zo tegen ons verstand ingaat, dat de oude mens vooral in ons hoofd en niet slechts in onze buik zetelt?

De gehele gerechtigheid van de mens, die hem zalig maakt, hangt af van het Woord in het geloof, en niet van het werken in het weten. Dit Woord wordt enkel in het geloof bewaard. Het verblindt alle wijsheid van het vlees makend dat men niets weet, dat men bereid is onderwezen en geleid te worden en bereid is te horen en toe te geven. Want God eist geen veelheid aan werken, maar het doden van de oude mens. Deze wordt slechts gedood door het geloof. Het geloof dat onze eigenzinnigheid vernedert en ons onderwerpt aan een Ander.

Want het gehele leven van de oude mens zetelt in de gezindheid, in het verstand, in de wijsheid en in de verstandigheid van het vlees, zoals het leven van de slang in de kop. Is deze kop vermorzeld, dan is de gehele oude mens dood.

We begrijpen nu waarom Luther eigen gerechtigheid en eigen wijsheid zo vaak gelijkstelt. Door eigen gerechtigheid zalig willen worden, is ook door eigen weten zalig willen worden. Door Gods gerechtigheid zalig worden, is ook tegen ons eigen weten in zalig worden. De prediking van Gods genade, ja het gehele Woord van God, gaat tegen ons eigen willen, voelen én denken in: "Daarom is het verstandiger om te luisteren naar dingen die tegengesteld zijn aan ons eigen denken, dan te luisteren naar dingen die ons waarschijnlijk en welgevallig voorkomen omdat ze overeenkomen met wat wij vinden'. Hiermee treft Luther de kern van het scholastieke denken.

Voor de scholastiek liggen denken en geloven in elkaars verlengde. Gods Woord en ons verstand vullen elkaar aan. Voor de scholastiek zijn geloof en openbaring weliswaar meer dan ons verstand, maar ze zijn daaraan nooit tegengesteld. Luther breekt radicaal met deze misvatting: het Woord van God gaat tegen al ons eigen denken en gevoelen in! Daarom ook is het geloof slechts uit het gehoor en het gehoor uit het Woord van God. De enige weg tot het evangelie is het gehoor, niet het verstand en niet ons eigen gevoelen". De scholastiek probeert Gods Woord in overeenstemming te brengen met ons eigen denken en gevoelen: met ons denken door het geloof voor het verstand inzichtelijk te maken, met ons gevoelen door ruimte te geven voor eigengerechtigheid door goede werken! Maar evenmin als Gods gerechtigheid een aanknopingspunt heeft in onze eigen gerechtigheid, heeft Gods wijsheid een aanknopingspunt in onze wijsheid. Luthers ontdekking van de rechtvaardiging door het geloof, brengt dus een felle kritiek op de scholastiek met zich mee. Niet alleen een inhoudelijke kritiek op de rechtvaardigingsleer van de middeleeuwse scholastiek, maar een fundamentele afwijzing van de motieven en denkbeelden die aan de scholastiek ten grondslag liggen. De scholastieke theologie is wijsheid van het vlees!

IV

Tegen de scholastiek

We kunnen hier niet alle 97 stellingen stuk voor stuk behandelen. We beperken ons in dit hoofdstuk tot die stellingen die aansluiten bij reeds eerder besproken thema's, zoals de erfzonde, de vrijheid van de wil, het juiste voorschrift van het verstand en de voorbereiding op de genade. Vervolgens bespreken we Luthers kritiek op het gebruik van de filosofie en de logica in de theologie. Waar stellingen van Luther op de behandelde thema's betrekking hebben, hebben we die in vertaling en genummerd naar de oorspronkelijke volgorde in de tekst opgenomen.

Augustinus

Luther begint zijn 97 stellingen met een aantal stellingen gewijd aan de kerkvader Augustinus.

1. Te zeggen dat Augustinus tegenover ketters overdrijft, is zeggen dat Augustinus bijna overal heeft gelogen. [Tegen een gangbare opvatting]

Luther voelt zich in 1517 sterk verbonden met Augustinus. In mei van dat jaar schrijft hij aan Johannes Lang: "Onze theologie en Augustinus gaan vooruit, ze heersen aan onze universiteit, dat is Gods werk. Aristoteles gaat achteruit en zijn totale ondergang lijkt niet ver meer". Augustinus is Luthers meest geliefde bondgenoot in zijn strijd tegen Aristoteles en de scholastiek. "Er zijn mij, zo schrijft hij in 1518, naast de boeken van de Bijbel geen boeken bekend, waaruit ik meer geleerd heb over God en Christus, dan de boeken van Augustinus". Ook wanneer Luther in 1545 terugblijkt op de ontdekking van de gerechtigheid door het geloof, noemt hij direct aansluitend op het eerder gegeven citaat de kerkvader Augustinus: "Daarop las ik Augustinus' boek *Over letter en geest*, waarin ik tegen mijn verwachting in ontdekte, dat ook hij de gerechtigheid Gods op gelijke wijze uitlegt, nl. als een gerechtigheid die God ons aandoet, wanneer Hij ons rechtvaardigt". Augustinus is daarom in de ogen van Luther "de beste uitlegger van Paulus" en degene die het verst is doorgedrongen in de "Paulina Theologia". Het is dus niet verwonderlijk dat Luther zijn 97 stellingen begint met een verdediging van de autoriteit van de kerkvader Augustinus.

Deze verdediging was nodig omdat veel scholastieke theologen Augustinus niet meer serieus namen. Zij konden niet uit de voeten met Augustinus' boeken, vooral niet met zijn geschriften tegen de Pelagianen. En juist deze boeken lagen Luther zo na aan het hart. Augustinus had in zijn bestrijding van de Pelagianen, die de mens de vrijheid toedachten om goede werken te kiezen en te doen, sterk de nadruk gelegd op de verdorvenheid van de menselijke natuur, op de erfzonde en op de predestinatie. Juist op deze punten was de scholastieke theologie van Augustinus afgeweken. De autoriteit van Augustinus was in de Middeleeuwen echter zo groot, dat men niet zondermeer deze kerkvader terzijde kon schuiven. De scholastici hadden dit dilemma scherpzinnig opgelost. Augustinus had, zo zeiden zij, te kampen gehad met allerlei extreme ketterse standpunten:

van Pelagianen, van Manichaeërs, van Donatisten. Het was een goede zaak dat Augustinus deze ketters in zijn geschriften zo fel bestreed, maar Augustinus overdreef zelf ook. Hij sloeg in reactie op de ketters wat ver door naar de andere kant, zodat theologen na hem rekening moeten houden met de omstandigheden waaronder Augustinus en andere kerkvaders schreven. Hun opvattingen kunnen niet zondermeer worden overgenomen. Er zijn immers geen Pelagianen meer, die dergelijke extreme standpunten noodzakelijk maken!

Op deze wijze werd door o.a. Duns Scotus en Gabriël Biel de autoriteit van de kerkvaders ondergraven. Het was in Luthers tijd zelfs een algemene opvatting (stelling 1). Luther vindt het een misvatting dat er in zijn tijd geen Pelagianen meer zijn. Juist nu men zich met een beroep op patristieke overdrijving heeft ontdaan van de kerkvaders, kan het Pelagianisme definitief de overwinning behalen.

2. Het is hetzelfde als aan de Pelagianen en aan alle ketters de gelegenheid geven te triomferen, ja het geeft hen de overwinning.

3. Het houdt ook in dat de autoriteit van alle kerkvaders bespottelijk wordt gemaakt.

In zijn college-commentaar op Romeinen 14: 1 merkt Luther het volgende "Hoewel er geen officiële,

belijdende Pelagianen meer zijn, zijn de meesten zonder het te weten in werkelijkheid en wat betreft hun opvattingen wel degelijk Pelagianen". Luther noemt vervolgens de scholastieke overtuiging dat de mens zich uit vrije wil kan voorbereiden op de genade Gods.

Luther stelt daar in zijn 97 stellingen een door Augustinus vaak gebruikte beeldspraak

tegenover (vgl. ook Matth.7:18):

4. De waarheid is echter dat de mens tot een kwade boom is geworden, die niets anders kan dan het kwade willen en doen.

Het komt misschien vreemd over dat een reformator, die bekend is geworden om zijn 'sola scriptura', zijn eerste strijdschrift opent met de verdediging van de autoriteit van een kerkvader. In dit verband twee opmerkingen. In de eerste plaats wil Luther hiermee duidelijk maken dat hij geen nieuw begin maakt in de kerkgeschiedenis, maar dat hij aansluit bij de patristieke traditie. Wanneer Luther de vrije wil ontkent, de zondigheid van de mens benadrukt en de predestinatie verdedigt, is hij geen nieuwlichter, maar bevindt hij zich in goed gezelschap. Het zijn de scholastici die nieuwe dingen hebben geleerd en die gedwongen waren de kerkvaders aan te passen. In de tweede plaats is het van belang te zien wat Luther onder de patristieke autoriteit verstaat. Voor hem is dat de patristieke traditie van Schriftuitleg. Luther is niet geïnteresseerd in een 'theologie' (of erger nog: filosofie) van Augustinus. Augustinus is voor hem een betrouwbare en daarom gezaghebbende Schriftuitlegger. Hij gebruikt de kerkvader als leeswijzer bij de Schrift. Augustinus was zo diep doorgedrongen in de 'Paulina Theologia' dat Luther graag bij hem in de leer gaat. De kerkvader is zijn 'inleider' op Paulus en tegelijk zijn bondgenoot tegen de scholastiek. Augustinus is voor Luther geen hoogverheven en onfeilbare kerkleraar, maar een vriend en bondgenoot met wie hij zich samen buigt over de Schrift, om te luisteren naar wat God in zijn Woord tot ons spreekt.

Simul iustus et peccator

Volgens Biel en andere scholastici is de wil van de mens van nature en zonder genade vrij om elk juiste voorschrift van het verstand wel of niet na te volgen en zo het goede te kiezen en te doen.

Het is een leugen dat de wil zich van nature kan richten naar het juiste voorschrift van het verstand. [Tegen Duns Scotus en Gabriël Biel]

Want zonder de genade kiest de wil noodgedwongen een daad die daarmee niet in overeenstemming is, en dus kwaad is.

Kortom: de natuur heeft noch het juiste voorschrift van het verstand, noch een goede wil.

De scholastiek beschreef de menselijke natuur als een 'drieluik': het verstand dat het goede voorschrijft, het vlees dat tot het kwade uitnodigt en de wil die tussen beide vrijelijk kan en moet kiezen. Biel en andere scholastici hadden het 'mens-zijn' als het ware gereduceerd tot de vrije wil. Deze metafysici en ethici deelden de mens op in 'onderdelen' en gingen voor het beschrijven van deze delen en eigenschappen te rade bij Aristoteles. Luther weigert de mens op te delen, maar plaatst hem geheel tegenover God (coram Deo).

Van de boze begeerten (het vlees) konden de scholastici zeggen: dat ben ik niet, dat is het vlees dat opstandig is en mij verleidt. Het komt er op aan wat de mens kiest en doet. Ook Luther weigerde in 1510 nog om de boze begeerte als zonde te beschouwen. Wanneer Luther in 1515-1516 zijn colleges geeft over de Romeinenbrief denkt hij hier geheel anders over. Hij leest in Rom. 7:14 dat het vlees geen onderdeel van hem is, maar dat hij zelf vlees is. In het vlees herkent de zondige mens zichzelf.

Luther begint zijn uitleg van Romeinen 7 als volgt: "Het is duidelijk dat de apostel niet metafysisch of ethisch over de wet spreekt, maar geestelijk en theologisch. Hij spreekt namelijk over de wet in zoverre het de innerlijke mens en de wil betreft, en niet met betrekking tot de werken van de uiterlijke mens. De manier waarop de apostel spreekt en de wijze waarop de metafysicus of de ethicus spreekt zijn tegengesteld." De 'ethici' letten in navolging van Aristoteles op de daden van de mens en op de uiterlijke vervulling van de wet. Zolang de mens zijn boze begeerte bestrijdt en het goede kiest, doet hij het goede en is hij geen zondaar. De zonde ontstaat daar waar de mens het kwade doet. Luther leert van Paulus in Romeinen 7 te letten op het innerlijk en de wil. Waar de scholastiek leerde dat de boze begeerte op zich geen zonde was, leest Luther bij Paulus: "Want ook had ik de begeerlijkheid niet geweten zonde te zijn, indien de wet niet zeide: Gij zult niet begeren" (Rom.7:7). De begeerte is geen zinnelijk streefvermogen waar ik niets aan kan doen; dat zogenaamde zinnelijke streefvermogen dat mij tot het kwade aanzet, dat ben ik! Daarom ben ik voor God zondaar, ook wanneer ik uiterlijk het goede doe!

64. In geestelijke zin doodt, echtbreekt en steelt hij niet, die niet boos wordt en niet begeert.

66. Met de daad en uiterlijk niet te doden, echt te breken etc., is een rechtvaardigheid van huichelaars.

67. Het is aan de genade God» om niet te begeren en niet boos te worden.

68. Daarom is het onmogelijk de wet ook maar enigszins te vervullen zonder de genade Gods.

76. Elk werk der wet zonder de genade lijkt van buiten goed, maar is innerlijk zonde. [Tegen de scholastici]

"Allen zijn onder de zonde; gelijk geschreven staat: Daar is niemand rechtvaardig, ook niet één." (Rom.3:9-10). Ook deze tekst van Paulus moet, zo houdt Luther zijn studenten voor, niet op 'menselijke wijze' uitgelegd worden, d.w.z. lettend op het uiterlijk, maar op de manier waarop Paulus het bedoelt, namelijk lettend op het innerlijk. Wanneer we zoals de scholastici slechts letten op de daden van de mensen, dan lijken er rechtvaardige mensen te bestaan. Maar we moeten letten op het innerlijk. Wie uit zichzelf goede werken doet, handelt ofwel uit

angst voor straf ofwel met het oog op beloning. Want wanneer hij ongestraft zijn gang kon gaan of zou weten dat aan het einde van zijn leven geen krans en geen eeuwige rust wachtte, dan zou hij net zo lief het kwade doen. Daaruit blijkt dat de mens, zelfs wanneer hij uiterlijk het goede doet, nooit uit vrije wil of met een vrolijke wil het goede doet. De innerlijke mens blijft tot aan de nek in de zondige begeerten steken en zou liever het tegendeel willen. Welk onderscheid bestaat er dan voor God tussen hen die kwaad doen en tussen hen die goed doen maar liever kwaad zouden willen doen? Zijn niet allen zondaars? Zij die het goede doen en menen daarmee te kunnen bestaan voor God, zondigen zelfs dubbel. Hun goede werken zijn niet alleen kwaad omdat ze niet uit een goede wil voortkomen, maar ook omdat ze hoogmoedig menen dat hun werken recht geven op beloning. Zelfs de grootste heiligen moeten erkennen dat zij, hoe vele ook hun goede werken zijn, nooit vrij zijn van deze boze begeerten in hun innerlijk en dat zij daarom nooit voor God als rechtvaardige mensen kunnen verschijnen. Zij blijven altijd om Gods genade smeken".

De wil van wie dan ook zou liever, als het zou kunnen, willen dat er in het geheel geen wet was en dat hij geheel en al vrij was.

De wil van wie dan ook haat het wanneer hem de wet wordt voorgehouden of wenst slechts uit eigenliefde dat deze hem wordt voorgehouden.

Daar de wet goed is, kan de wil, die haar vijand is, niet goed zijn.

En hieruit moge duidelijk blijken, dat elke natuurlijke wil onrechtvaardig en kwaad is.

Als middelaarster is de genade noodzakelijk, die de wet verzoent met de wil.

De begeerte of wil waardoor wij liever zouden willen dat er geen wet was, is de erfzonde waarvan niemand vrij is. De wil is daarom gevangen, knecht van de zonde en slechts vrij om het boze te kiezen. De erfzonde is geen ontbreken van een extra eigenschap of kwaliteit (de oorspronkelijke gerechtigheid), maar, zo schrijft Luther in 1515 naar aanleiding van Romeinen 5:12: "Naar de eenvoudige betekenis in Jezus Christus is het veeleer een volkomen verlies van al onze rechtschapenheid en van al onze krachten; zij betreft zowel het lichaam als de ziel, zowel de uiterlijke als de innerlijke mens". Door de erfzonde is de mens geneigd tot alle kwaad en afkerig van het goede. Het is deze zondige begeerte, die de toorn van God opwekt. Zij doortrekt de gehele mens en zorgt ervoor dat wij van nature God onmogelijk kunnen liefhebben met een volkomen en rein hart.

In de natuur (van de mens) bevindt zich slechts de daad van begeerte gericht tegen God.

Elke daad van begeerte gericht tegen God is kwaad en ontucht van de geest.

Luther onderbouwt zijn uitleg van Rom.5:12 allereerst door een verwijzing naar andere tekstplaatsen. Hij noemt Psalm 14:3 en Genesis 8:21 om aan te tonen dat de mens geneigd is tot alle kwaad. Hij laat de Schrift zichzelf uitleggen en raakt zo overtuigd van de scholastieke dwaling. Vervolgens verwijst Luther naar de kerkvaders, waaronder in het bijzonder naar Augustinus, die geheel in overeenstemming met de Schriften hebben geleerd dat de zonde als erfzonde onze gehele natuur doortrekt. "En nergens vond ik een duidelijker uiteenzetting over de erfzonde dan bij Geert Grote in zijn boekje 'Gelukzalig de mens..', waar hij niet als een overmoedige filosoof, maar als een gezonde theoloog spreekt".

Dit alles is kenmerkend voor de jonge Luther: een ontdekking van de eenvoud van Gods Woord in Jezus Christus, die resulteert in een scherpe kritiek op de overmoedige, wetenschappelijke theologie van de scholastiek en die zich bevestigd weet door zowel de patristieke traditie als door eigentijdse, mystiek aangelegde stromingen als de moderne devotie.

Volgens Biel bestaat Gods barmhartigheid allereerst hieruit dat hij van de mens niet het onmogelijke, maar het mogelijke vraagt. De mens hoeft anders gezegd niet de gehele wil van

God te volbrengen, maar dat wat God 'de potentia ordinata' wil dat de mens moet doen, moet de mens willen. Luther bestrijdt dit.

96. Wij zijn gehouden ons willen geheel en al aan Gods wil gelijkvormig te maken.

97. Niet slechts wat 'God wil dat wij willen', maar juist alles wat God wil, moeten wij willen.

De genade bestaat volgens de scholastici in concreto uit de gaven, die God geeft om de mens te helpen, zodat hij gemakkelijker in staat is uit vrije wil goede werken te kiezen en te doen. Deze genade is op zich niet voldoende, de mens moet daar zelf mee aan de slag.

54. Voor een verdienstelijk werk is de aanwezigheid van de genade voldoende, of deze aanwezigheid stelt niets voor. [Tegen Gabriël Biel]

91. De genade Gods wordt niet gegeven opdat veelvuldiger en gemakkelijker een daad van liefde wordt gekozen, maar omdat zonder de genade er in het geheel geen daad van liefde wordt gekozen. [Tegen Gabriël Biel]

Luther protesteert tegen Biels opvatting van genade. Wanneer God van de mens slechts het mogelijke zou vragen, zodat de mens door te doen wat hij vermag de genade en de gelukzaligheid kan verdienen, dan zou God zijn eisen aanpassen aan onze vermogens. Maar God heeft zijn eis, zoals neergelegd in zijn wet, niet aangepast aan onze vermogens. Hij vraagt de vervulling van zijn wet. Hij vraagt dat wij Hem liefhebben met een volkomen, ongedeelde wil en met een rein hart. Daarmee vraagt Hij inderdaad het onmogelijke! De wet is enkel door Christus vervuld. De wet, die het onmogelijke van ons vraagt, doet ons genade zoeken en drijft ons in de armen van Christus.

De wet is de tuchtmeester van de wil, die slechts overwonnen wordt door het Kind dat ons geboren is.

God is genadig en barmhartig omdat Hij in Christus ons de zonde niet toerekent, zoals geschreven staat in Romeinen 4:6-7. Luthers uitleg van deze versen is zeer uitvoerig en neemt in de Weimar-editie 23 bladzijden in beslag. Luther begint deze uitleg met het onderscheid tussen huichelaars en rechtvaardigen. In hun eigen ogen en in de ogen van anderen zijn de huichelaars rechtvaardig. In de ogen van God zijn zij onrechtvaardig. De ware rechtvaardigen hebben oog voor het innerlijk. Zij kennen hun zondige natuur. Zij weten van de boze begeerte in hun hart. In hun eigen ogen blijven zij zondaars en zij weten dat zij slechts rechtvaardig zijn, wanneer God hun hun zonden niet toerekent. Voor God echter zijn zij rechtvaardig, omdat zij alles van Hem verwachten en in eigen ogen zondaars blijven.

Dit onderscheid tussen huichelaars en rechtvaardigen, tussen schijnheiligen en heiligen vat Luther als volgt samen: de heiligen zijn tegelijk rechtvaardig (nl. voor God) en onrechtvaardig (nl. in eigen ogen), de schijnheiligen zijn tegelijk onrechtvaardig (voor God) en rechtvaardig (in eigen ogen).

De kern is het woordje 'toerekenen': in werkelijkheid zijn de heiligen zondaars, maar God rekent hun de zonden niet toe uit genade. De gerechtigheid is dus nooit van ons afhankelijk, maar van God die ons onze zonden niet toerekent. Daarom bidt een rechtvaardige vanwege zijn zonden en is hij zijn eigen aanklager, en biddend pleit hij op Gods barmhartigheid: "Hoe wonderlijk en zoet is de barmhartigheid van God, die ons tegelijk voor zondaars en niet-zondaars houdt. De zonde blijft tegelijk wel en zij blijft niet".

Luther concludeert uit de psalmtekst in Rom.4:7 dat de zonden er tegelijk zijn omdat de mens zijn zondige begeerte houdt en dus zondaar blijft, ' maar ook niet zijn omdat God de zonde bedekt en niet toerekent. De mens is dus tegelijk zondaar en rechtvaardig. Deze conclusie is zo essentieel dat Luther in aantal lange corrolaria (= toegiften) een verdere uitwerking geeft.

In het eerste corrolarium gaat Luther in op de vraag welke 'zonden' er in Rom.4:7 bedoeld worden. Volgens Luther worden hiermee niet slechts onze zondige daden bedoeld. Deze daden zijn de vrucht van dé zonde: nl. de begeerte of geneigdheid tot het kwaad. Het is een

dwaling, zo vervolgt Luther, te veronderstellen dat deze zonde door werken kan worden genezen of weggenomen. Hoe wij ook goede werken doen, deze boze begeerte blijft. Niemand is van deze boze begeerte vrij, zelfs een kind van een dag oud niet. Het is deze boze begeerte die we de erfzonde noemen. Daarom blijven wij in onszelf altijd zondaars, en zijn wij tegelijk in het geloof rechtvaardig, omdat God ons de zonde niet toerekent: "daarom zondigen wij zelfs wanneer wij het goede doen, tenzij God door Christus onze onvolkomenheid bedekt en niet toerekent". Zondaars in werkelijkheid, rechtvaardig in geloof en hoop: in het geloof dat God ons de zonde niet toerekent en in de hoop dat God ons in het eeuwige leven volkomen van de zonde zal bevrijden.

Is de mens dus (nu al) volkomen rechtvaardig? Nee, hij is tegelijk zondaar en rechtvaardig (simul peccator et iustus); zondaar in werkelijkheid, maar rechtvaardig door de toerekening en de zekere belofte van God, dat Hij hem van de zonde zal verlossen en volkomen zal genezen. En hierdoor is hij volkomen genezen in hope, in werkelijkheid echter zondaar, terwijl hij het begin van zijn rechtvaardigheid bezit, zodat hij immer meer zoekt, wetend dat hij altijd onrechtvaardig is.

Wanneer Luther de mens aldus kort en bondig omschreven heeft als tegelijk zondaar en rechtvaardig, valt hij de scholastiek aan: "Liggen de dingen zo, dan heb of ik het nooit begrepen, of de scholastieke theologen hebben nooit goed genoeg over zonde en genade gesproken". Deze theologen spreken volgens Luther "op de wijze van Aristoteles". Daartegenover stelt Luther opnieuw de kerkvaders, zoals Ambrosius en Augustinus, die "op de wijze van de Schrift" hebben gesproken.

Natuur en genade

Ook ons verstand is door de zonde verdorven en we kunnen dus onmogelijk spreken van 'het juiste voorschrift van het verstand'. Naar aanleiding van Rom. 8:3 valt Luther ook op dit punt de scholastiek scherp aan.

Zo stinkt ons de filosofie uit de mond, alsof het verstand altijd tot het beste aandringt, en wij verzinnen veel over de natuurwet. Het is wel waar dat de natuurwet allen bekend is en dat het verstand tot het beste aandringt; maar tot wat dan? Niet tot hetgeen volgens God het beste is, maar tot hetgeen volgens ons het beste en dus slecht is, omdat het altijd zichzelf en in alles het zijne zoekt. Het zoekt God niet, want dat doet slechts het geloof in liefde.

Van nature betrekken wij alles op onszelf. Ook de goede werken die wij doen, zijn uiteindelijk gericht op ons eigen voordeel. God waarachtig liefhebben, en waarachtig het goede doen of willen, betekent dat wij alles op God betrekken, dat wij Hem liefhebben om Hem zelf en dat wij niets anders zoeken dan God alleen. Dat is God liefhebben boven alles! Voor de natuurlijke mens is dat onmogelijk. Wanneer wij het gebod van God doen uit angst voor straf (hel) of met het oog op beloning (hemel), dan blijkt daaruit dat wij uiteindelijk God en zijn geboden tot ons eigen nut en voordeel gebruiken. Wij betrekken dan zelfs het geestelijke op ons eigen belang. Luther noemt dit 'geestelijke hoerij'. Zo diep wortelt de zonde dat we zelfs bereid zijn God te gebruiken (misbruiken)! De liefde en toewijding die God in zijn gebod van ons vraagt, namelijk dat wij Hem liefhebben en zijn geboden doen omdat Hij God is en omdat Hij het vraagt, zonder enig nevenbelang, zonder de minste innerlijke tegenzin die ons als zondaars bestempelt, "daarvan weet de natuur niets, dat komt de genade toe, door het geloof in Christus geschonken door de Heilige Geest". Daar waar scholastici als Biel de natuurlijke eigenliefde en de liefde voor God op elkaar laten aansluiten, ziet Luther een tegenstelling.

18. 'God van nature liefhebben boven alles' is een verzonnen uitdrukking en een fabel. [Tegen een welhaast gangbare opvatting]

95. God liefhebben is zichzelf haten en buiten God om niets kennen.

Ook van Gods liefde voor de mens hebben de scholastici niets begrepen, juist omdat zij te rade gaan bij Aristoteles. Volgens Aristoteles is de liefde de wilskracht van de mens, waardoor de mens iets wil wat hem als beminnelijk of begerenswaardig wordt voorgehouden. Andersgezegd: de liefde wordt slechts dan opgewekt, wanneer er iets is dat het waard is liefgehad te worden. Deze 'filosofische definitie' passen de scholastici ook toe op God. Ook voor God zou gelden dat Hij alleen kan liefhebben wat het waard is liefgehad te worden. Daarom moet de mens zijn best doen om zich door goede werken aangenaam voor God te maken. Luther draait dit radicaal om: "De liefde van God vindt niet, maar schept, wat zij liefheeft. De liefde van de mens echter ontstaat uit iets dat haar beminnenswaardig voorkomt". Onze menselijke praktijk is niet van toepassing op God. God heeft juist het boze, het dwaze en het zwakke lief, om het uit liefde rechtvaardig, goed, wijs en sterk te maken. De zondaar wordt aangenaam omdat God hem liefheeft; God heeft de zondaar niet lief omdat hij aangenaam wordt! Zo geldt voor God precies het omgekeerde als voor mensen. Mensen haten wat kwaad, dwaas en zwak is. God heeft het kwade, dwaze en zwakke lief! De liefde van het kruis zoekt niet het goede en beminnenswaardige, zij zoekt het arme en ellendige. Hier kan het verstand niet bij! Dat druist tegen alle menselijke wijsheid in! De fout van de scholastici is dat zij de wijsheid van mensen (in dit geval van Aristoteles) hebben willen gebruiken om kennis te verkrijgen omtrent God. Alsof de natuurlijke kennis enig licht kan werpen op Gods waarheid en wijsheid! De natuur en de natuurlijke kennis (bijv. de zogenaamde juiste voorschriften van het verstand) zijn duisternis en 'tegengesteld aan de genade' (contrarium gratiae).

Luther verwerpt het scholastieke uitgangspunt dat natuur en genade elkaar aanvullen. Natuur en genade zoeken het tegenovergestelde: de natuurlijke liefde zoekt zichzelf, de genade zoekt God; de natuurlijke deugd zoekt eigen voordeel, de genade zoekt Gods eer; de natuurlijke kennis zoekt eigen wijsheid, de genade zoekt Gods wijsheid!

In zijn commentaar op Hebreëën 3:7 (1517) illustreert Luther de tegenstelling tussen genade en natuur aan de hand van een voorbeeld ontleend aan Jeremia 18. De natuurlijke mens is als de klei in de hand van de pottenbakker. Wanneer de pottenbakker de klei gaat vormen tot een pot, is het onmogelijk dat de klei haar oorspronkelijke vorm behoudt. De oorspronkelijke klei is het tegengestelde van de beoogde pot, en de wording van de pot betekent de vernietiging van de oorspronkelijke vorm. Zo is het ook gesteld met de natuur en de genade. De natuur is voor de genade bestemd, zoals het duister voor het licht. Daarom kan in geen mens, in wie God met zijn genade werkt, zijn 'natuurlijke voorschrift van het verstand', zijn eigen inzicht of zijn eigen wijsheid standhouden. God gaat daar dwars tegen in. De genade handelt niet in het verlengde van onze natuur, maar tegen onze natuur in: "Maar op het horen hiervan verschrikt de natuurlijke mens geweldig, omdat het nodig is dat hij tot niets en enkel duisternis wordt gemaakt". De mens in wie Gods genade werkt, wordt in eigen ogen een 'niets'.

God sluit met zijn genade niet bij onze menselijke natuur aan, zoals de scholastici menen, de natuurlijke mens moet met Christus gedood worden. "Want wie dood is, is rechtvaardig. Zie, hoe diep en wijds dit gebod is!". Het is een van de vele paradoxen waar Luther zoveel van houdt:

Misschien zegt iemand: Ik heb mijn leven in deze wereld niet lief (vgl. Joh. 12:25), omdat ik de toekomstige goede dingen zoek. Dan antwoord ik: omdat je dit uit liefde voor jezelf doet, dat is met een aardse liefde, daarom en daarmee heb je nog steeds je leven in deze wereld lief. Want ons goed is voor ons verborgen, en wel zo diep dat het onder haar tegendeel verborgen is: het leven onder de dood, onze eigenliefde onder zelf-haat, onze eer onder smaad, het heil onder verderf, het Rijk onder verbanning, de hemel onder de hel, de wijsheid onder dwaasheid, de gerechtigheid onder zonde, de kracht onder zwakheid."

Predestinatie

Het scholastieke uitgangspunt dat natuur en genade elkaar aanvullen, komt het meest treffend tot uitdrukking in de scholastieke idee dat de mens door 'te doen wat hij vermag' zich op het ontvangen van de genade kan voorbereiden. Meestal werd dit zo geformuleerd dat God de mens die 'doet wat hij vermag' gegarandeerd de genade ingiet. De menselijke natuur en Gods genade werken samen en sluiten op elkaar aan. De scholastici meenden dit in aan de hand van Schriftplaatsen te kunnen bewijzen.

28. Wanneer van deze tekstplaatsen: "Bekeert u tot Mij, dan zal Ik tot u wederkeren" (Zach.1:3); en "Nadert tot God en Hij zal tot u naderen" (Math.7:7); en "Dan zult gij Mij vinden, wanneer gij naar Mij vraagt" (Jer.29:13) en meer van dergelijke teksten, gezegd wordt dat het ene deel op de natuur en het andere op de genade betrekking heeft, dan wordt niets anders beweerd dan wat de Pelagianen hebben gezegd.

In zijn uitleg van Hebr. 2:4 bestrijdt Luther de 'Pelagiaanse' exegese van de genoemde teksten. Het lijkt alsof Christus met een tekst als "Bidt en u zal gegeven worden, zoekt en gij zult vinden, klopt en u zal worden opengedaan" bedoelt dat het op onze wil en op ons zoeken aankomt. Toch is dat maar schijn. Want ook dit willen en zoeken is reeds de vrucht van Gods genade. Dit willen en zoeken is niet het resultaat van onze eigen wil, maar van Gods 'voorafkomende genade', zoals geschreven staat in Johannes 3:27: "Een mens kan geen ding aannemen, zoo het hem uit den hemel niet gegeven zij".

Hoezeer de scholastieke idee, dat de mens zich van nature door te doen wat hij vermag kan voorbereiden op de genade, de Kerk bedreigt, legt Luther uit naar aanleiding van Rom. 14:1: "Men zegt: degene die doet wat hij vermag, giet God gegarandeerd de genade in, waarbij men 'doen wat hij vermag' opvat als (zelf) iets doen of iets kunnen. Door te vertrouwen op deze uitspraak, is bijna de gehele Kerk ten onder gegaan!" Iedereen denkt dat hij een vrije wil heeft. Dat moet wel, zo zegt men, anders zou God ons tot het doen van zonden dwingen. Deze goddeloze veronderstelling is er de schuld van dat mensen 'door te doen wat zij vermogen' de genade willen verdienen. Wanneer zij hun goede werken hebben gedaan, gaan ze onbezorgd hun weg, vertrouwend op hun eigen inspanning. Immers, wie zijn best doet, die krijgt met zekerheid genade! Op deze wijze heeft het leerstuk van het 'doen wat hij vermag' de gehele Kerk aan het wankelen gebracht. De gelovigen denken dat zij het verkrijgen van genade zelf in de hand hebben! Ze gaan biechten, denken dan hun zonden kwijt te zijn en genade te bezitten, en bouwen vervolgens hun zekerheid op de goede werken die ze doen. Deze goede werken worden beschouwd als tekenen van aanwezige genade. Zolang de goede werken (en dus de genade aanwezig) zijn, vreest men niet. Duiden zonden op een verlies van genade, dan bereidt men zich opnieuw voor op het ontvangen van genade; men gaat opnieuw biechten, en begint weer opnieuw. Zo is de vrees voor God verdwenen en de valse zekerheid de Kerk binnengeslopen. Dit is hetgeen Luther bedoelt aan het slot van zijn 95 (!) stellingen:

"Weg met al die profeten, die tot de gemeente van Christus zeggen "Vrede, vrede" en er is geen vrede" (stelling 92).

Al deze lieden begrijpen niet dat God de goddelozen ook laat zondigen in hun goede werken, door hen namelijk te laten vertrouwen op hun goede werken en hen zeker van zichzelf te maken! De ware gelovigen weten dat zelfs hun goede werken voor God niet kunnen bestaan, omdat zij in zichzelf altijd zondaars blijven. Zij "werken hun zaligheid met vrees en beven" (Phil.2:12). Daarom is niets zo verderfelijker als het preken over tekenen van aanwezige genade. Daardoor gaat de mens op zichzelf letten, daardoor gaat hij de grond van zijn zekerheid in zichzelf zoeken, en uiteindelijk ook op zichzelf vertrouwen:

De grootste pest is dat men vandaag de dag preekt over de tekenen van aanwezige genade, om de mensen zeker te maken. Maar dit is juist het hoogste teken van genade, nl. te vrezen en te beven. En het meest duidelijke teken van Gods toom is daarentegen dat men zeker is en (op

zichzelf) vertrouwt. En toch is dit laatste (de zekerheid) waar allen hartstochtelijk naar smachten. Maar men vindt slechts door vrees genade en pas door de genade wordt de mens gewillig gemaakt tot goede werken, waar hij zonder genade geen lust in heeft. De lusteloosheid zonder vrees maakt, als ik dat zo mag zeggen, de mens hard en zeker, om hetgeen hij uiterlijk in de ogen van zichzelf en van de mensen volbrengt.

De mens die eerlijk is tegenover zichzelf en tegenover God, merkt dat hij van nature geen lust heeft in het houden van Gods geboden, hoezeer hij ook doet wat hij vermag. Deze lusteloosheid wekt vrees en doet de mens smeken om genade. Wie zo aan zichzelf twijfelt en geen enkele grond voor behoud in zichzelf vindt, zoekt zijn behoud buiten zichzelf. Wie zo alles van God verwacht, mag op Gods genade rekenen. Het is vervolgens door de genade dat de mens wel lust krijgt in het doen van Gods wil. Luther draait de scholastieke leer van het 'doen wat hij vermag' radicaal om. God liefhebben boven alles en zo zijn wil doen is geen voorbereiding op of geschiktheid voor het verkrijgen van de genade; nee, het is de vrucht van de genade. De gewilligheid om de wet te doen bewerkt geen genade, maar de genade bewerkt de gewilligheid!

71. De wet en de wil zijn zonder de genade Gods twee onverzoenlijke tegenstanders.
 72. Wat de wet wil, wil de wil nooit, of het moest zijn dat hij uit vrees of (eigenliefde) net doet alsof hij het wil.
 75. De genade Gods maakt de gerechtigheid overvloedig door Jezus Christus, omdat zij een welgevallen aan de wet geeft.
 26. Een daad van ware liefde (tot God) is niet de meest volmaakte manier van 'het doen wat hij vermag'. Het is ook niet de meest volmaakte geschiktheid voor de genade of een manier om zich te bekeren en God te naderen.
- Maar zij is reeds een daad van volkomen bekering, naar tijd en oorsprong volgend op de genade.
- 27.
 29. De beste en onfeilbare voorbereiding op de genade en de enige geschiktheid is de eeuwige verkiezing en predestinatie van Godswege.
 30. Want van de kant van de mens gaat er niets anders dan ongeschiktheid, ja zelfs rebellie tegen de genade (aan de genade) vooraf.

Zo verderfelijk het preken over tekenen van aanwezige genade is, zo heilzaam is de prediking van de uitverkiezing. Geen enkele prediking is zo geschikt om de mens te verootmoedigen en hem elke grond voor eigengerechtigheid te ontnemen. De scholastiek had door allerlei subtiele redeneringen getracht Gods vrije genade en de vrijheid van de mens met elkaar te rijmen. We denken aan de reeds eerder geciteerde onderscheidingen op grond van de begrippen 'potentia absoluta' en 'potentia ordinata'. Maar de Schrift spreekt wat dit betreft volgens Luther zulke duidelijke taal, dat in het licht daarvan niet alleen onze eigen gerechtigheid maar ook onze eigen wijsheid moet verdwijnen. De predestinatie is de doodsteek voor alle wijsheid van het vlees. Naar aanleiding van Rom.9:28-30 schrijft Luther:

Waar is nu onze eigen gerechtigheid? Waar zijn onze goede werken? Waar is de vrijheid van de wil? Want zo moet er gepredikt worden; dat is nog eens juist prediken, dat is de wijsheid van het vlees wurgen. Tot nu toe heeft de apostel haar de handen, de voeten en de tong afgesneden, hier wurgt hij haar en doodt hij haar. Omdat nu blijkt dat zij in zichzelf niets is, maar dat slechts in God haar hoogste goed is. Toch denken onze theologen met hun spitsvondigheden dat zij ik weet niet wat voor groots bereikt hebben....'

Om de predestinatie uit de Schriften aan te tonen, somt Luther een groot aantal bijbelplaatsen op. Naast citaten uit de Romeinenbrief noemt hij o. a. Job 10:29, Joh. 13:8 en 6:44 en II Tim.

2:19. Daarnaast wijst hij op de verkiezing van Jacob en Izaak en de verwerping van Ezau en Ismaël.

Luther beantwoordt in zijn Romeinencommentaar verschillende scholastieke tegenwerpingen op de predestinatie. Er zijn veel argumenten, zo begint Luther, maar ze komen alle voort uit de wijsheid van het vlees. Wie niet afeiet van zichzelf en niet geleerd heeft om zijn vragen te laten ondergaan en verzinken in de wil van God, die zal altijd blijven vragen waarom God dit wil of dat doet, en hij zal nooit een antwoord krijgen. En terecht, omdat hij zich tegenover God verheft en zich inbeeldt zich over Gods wil een oordeel te kunnen aanmeten, terwijl hij zich juist door God moet laten oordelen! De moeilijkste tegenwerping is deze: waarom beveelt God ons om de zonden te haten en na te laten, terwijl Hijzelf sommigen verhardt zodat zij niet kunnen doen wat Hij wil? Is God dan niet de oorzaak van hun zonde en vervloeking? Luther antwoordt met de woorden van Paulus uit Rom.9: "Wat zullen wij dan zeggen? Is er onrechtvaardigheid bij God? Dat zij verre" (vs.14). Omdat God het wil, daarom is het rechtvaardig! "Zo ontfermt Hij zich dan diens Hij wil, en verhardt Hij dien Hij wil" (vs.18). "Heeft de pottenbakker geen macht over het leem, om uit denzelfden klomp te maken het eene vat ter eere het andere ter oneere?" (vs.21) Zo komt God aan zijn heerlijkheid! (vs.22-23) Tegenover de hoogmoedige wijsheid van het vlees kan Luther slechts de Schrift naspreken. Hij besluit door opnieuw de wijsheid van het vlees aan te vallen:

Hierop zegt de wijsheid van het vlees: het is hard en ellendig dat God zijn heerlijkheid zoekt in mijn ellende. Hoor toch de stem van het vlees:

"Ik, Ik", zegt het. Doe dit "Ik" weg en zeg: "Eer aan U, Heere" en gij zult zalig zijn. Want zo zoekt de wijsheid van het vlees slechts zichzelf en zij vreest meer haar eigen ellende dan de oneer van God, en daarmee volgt zij meer haar eigen wil dan de wil van God. Over God moet daarom anders gedacht worden dan over de mens, omdat Hij aan niemand iets verschuldigd is!

De fout van de wijsheid van het vlees is dat zij over God niet anders denkt dan over mensen. Zij past haar eigen, menselijk verstaan van rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid ook toe op God. Alsof God aan iemand iets schuldig zou zijn.

Daarom zijn deze duigen voor de wijsheid van het vlees zeer bitter. Liever verontwaardigt zij zich en vervalt zij in godslasteringen, omdat zij definitief gewurgd en geheel tot niets wordt teruggebracht, wanneer zij begrijpt dat haar heil niet berust op welk eigen werk dan ook, maar buiten zichzelf berust, nl. in God die kiest. Wie echter de wijsheid van de Geest hebben, verblijden zich met onuitsprekelijke vreugde over deze dingen.

We zijn weer terug waar we begonnen: de scholastiek als wijsheid van het vlees. De fout van de scholastiek is dat zij op vleeselijke, dat is op menselijke wijze over God denkt en spreekt. Daardoor begrijpt de scholastieke theologie ook niet meer wat gerechtigheid Gods betekent. Zij heeft op menselijke, in dit geval op Aristotelische wijze, over de gerechtigheid gesproken. Aristoteles leert dat wij rechtvaardig worden door rechtvaardig te doen. Wie dit menselijk spreken toepast op Gods Woord, draait Gods Woord om.

40. Het is niet waar dat wij rechtvaardig worden door rechtvaardige werken te doen, maar rechtvaardig gemaakt zijnde doen wij rechtvaardige werken. [Tegen de filosofen]

41. Bijna de gehele *Ethiek* van Aristoteles is de ergste vijand van de genade. [Tegen de scholastici]

Luther sluit zijn bespreking van de gerechtigheid door het geloof in zijn commentaar op Romeinen 7 als volgt af:

De scholastici hebben zich beroemd op de scherpzinnigheid of het gemak waarmee zij over deze dingen spraken, terwijl zij in werkelijkheid slechts gevaarlijk en duister gesproken

hebben, omdat ze het Goddelijk spreken over hebben gezet in menselijke vormen. Nietig en schadelijk zijn daarom hun hersenschimmen, wanneer ze op grond van Aristoteles met duistere woorden en vergelijkingen leren, dat deugden en ondeugden aan de ziel kleven als witsel aan de muur of letters aan het papier.

Deugden en ondeugden zijn eigenschappen van de mens, die aan onze ziel zijn toegevoegd. Zo spreekt Aristoteles! De scholastiek heeft "Gods Woord overgezet in menselijke vorm". Andersgezegd: de scholastiek heeft Gods Woord aangepast aan menselijke denkvormen en aan het menselijk bevattingsvermogen. Daarom dat Luther zegt: waar ze dachten met gemak en scherpzinnigheid over deze dingen te spreken, waren hun woorden in werkelijkheid gevaarlijk en duister. Waar Gods Woord wordt overgezet in of aangepast aan menselijke vormen, is een her-vorming noodzakelijk. Niet het Woord van God moet menselijke vormen krijgen, de mens moet zich vormen naar Gods Woord!

Logica

De vorm waarin de middeleeuwse scholastieke theologie het Woord van God had overgezet, was de vorm van de Aristotelische filosofie. De filosofie van Aristoteles werd gebruikt om van het geloof een inzichtelijke en begrijpelijke constructie te maken. De Bijbel werd niet meer begrepen, omdat zij vanuit deze menselijke constructie werd verstaan. Luther zegt daarover: "De duivel nam de Bijbel van ons weg en gaf ons de vervloekte Aristotelische verzinsels". In plaats van Christus en Paulus werd Luther, zo vertelt hij, in de scholen onderwezen in Aristoteles en Averro-es. De stenen van het bouwwerk dat de middeleeuwse scholastiek had opgetrokken mochten dan grotendeels ontleend zijn aan de christelijke traditie, deze stenen waren gehouwen naar de maat van de filosofie van Aristoteles en op elkaar gemetseld met het cement van de logica.

Luthers afbraak van de scholastieke constructie bracht dus een verwerping van de filosofie van Aristoteles en een afwijzing van het gebruik van de logica in de theologie met zich mee.

Het is een dwaling te zeggen: "zonder Aristoteles wordt men geen theoloog".

Integendeel, niemand wordt theoloog tenzij hij het wordt zonder Aristoteles.

Kortgezegd: de gehele Aristoteles verhoudt zich tot de theologie als de duisternis tot het licht. Hiermee wijst Luther niet zomaar een vorm van filosofie af. Aristoteles was in Luthers tijd dé filosoof en dé wetenschapper, net zoals Averroës dé commentator was. Alle in Luthers tijd beoefende wetenschappen zagen in Aristoteles en zijn Arabische commentatoren hun leermeesters. Luther bedoelt af te rekenen met elk gebruik van de filosofie of de wetenschap binnen de theologie. Wanneer Luther n.a.v. Romeinen 8 heeft laten zien dat de Schrift heel anders over de schepping spreekt dan de natuurwetenschappers van zijn dagen, sluit hij af met de volgende belijdenis:

Ik nu geloof dat ik de Heere in gehoorzaamheid verschuldigd ben om de wetenschap aan te vallen en de Heilige Schrift aan te prijzen. Want als een ander dat zou doen, die die dingen niet zelf had doorzien, dan zou hij bang worden of men zou hem niet geloven. Ik heb er echter heel wat jaren in versleten en ik heb daar veel mensen meegemaakt en met dat ik hen hoor, zie ik dat dit een ijdele en verderfelijke studie is. Want het is tijd, dat we ons aan andere studies onderwerpen en Jezus Christus leren kennen, en die gekruisigd.

Luther doelt hier ongetwijfeld op zijn eigen bestudering van de Aristotelische fysica en op zijn leermeester Truttvetter, die niet alleen logicus was maar ook veel publiceerde over de verhouding tussen de fysica en de theologie. Luther vindt dit alles ijdelheid. Waarom? Omdat de Schrift niet met behulp van wetenschappelijke begrippen kan worden uitgelegd of verstaan. Sterker nog, de wetenschappelijke begrippen zijn een hindernis om de Schrift te verstaan! Dit geldt ook de wetenschappelijke methode zelf: de logica. Deze is niet toepasbaar op de Schrift en niet bruikbaar in de theologie. De aanpassing van de Schrift aan menselijke denkvormen is het grootst en het gevaarlijkst wanneer wij ons logische denken aan Gods Woord opleggen. In Luthers tijd dacht men daar anders over. Het was zelfs een gangbaar gezegde dat "de theoloog die geen logicus is, een monsterlijke ketter is".

45. "De theoloog die geen logicus is, is een monsterlijke ketter", is een monsterlijke en ketterse uitspraak. [Tegen een gangbaar gezegde]

46. Geen enkele syllogistische vorm houdt stand bij Goddelijke woorden.

In een reeds eerder geciteerde brief uit februari 1518 legt Luther uit waarom de logica (dialectiek) niet bruikbaar is in de theologie:

Gij vraagt me welk nut de dialectiek heeft voor de theologie? De zie waarlijk niet in, hoe de dialectiek niet schadelijk zou zijn voor de theologie. Zij mag dan nuttig zijn voor jonge talenten als spel of oefening, maar bij de bestudering van de Heilige Schrift, waar enkel

geloof en verlichting van boven verlangd worden, moet elk syllogisme erbuiten worden gelaten, net zoals Abraham toen hij ging offeren zijn knechten met de ezels achterliet.

Wie afgaat op zijn verstand en de (syllogistische) logica gebruikt bij de bestudering van de Heilige Schrift, volgt de wijsheid van het vlees. De ware wijsheid is daaraan tegengesteld: zij komt niet uit onszelf op, zij komt van boven door de verlichting met de Heilige Geest. Het is daarom niet verwonderlijk dat veel scholastici de verlichting van het verstand niet noodzakelijk achtten om tot ware kennis te komen. Luther vindt dat onzin: zoiets is alleen vol te houden wanneer we er met de scholastiek van uit gaan dat het verstand of ons logische denken niet door de zondeval is aangetast. Luther denkt daar anders over! Het logische denken is wijsheid van het vlees!

Dit laatste is de nekslag voor elke vorm van scholastiek denken. Wanneer wij ons logische denken moeten 'achterlaten' zoals Abraham zijn knechten met de ezels moest achterlaten toen hij de berg beklom, dan kunnen wij voor de uitleg ('het beklimmen') van de Schrift alleen vertrouwen op Gods genade en op zijn verlichting. Dan wordt ons elk instrument om zelf van het geloof een constructie te maken uit handen geslagen! Eerder al citeerden we Luthers Genesiscommentaar, waaruit bleek dat Luther zijn hele leven bang is geweest voor theologie die meer wilde zijn dan Schrift-uitleg. Ook zijn angst voor het verstand en zijn afkeer van de wijsheid van het vlees heeft Luther zijn hele leven lang behouden. Ik wil dit aantonen aan de hand van een preek die Luther enkele weken voor zijn dood hield.

De bruid van de duivel

Op 17 januari 1546 houdt Luther zijn laatste preek in Wittenberg, de universiteitsstad waar het in 1517 allemaal begonnen was. Luther kiest als tekst opnieuw een gedeelte uit de Romeinenbrief (Rom. 12:2-3): "Wordt deze wereld niet gelijkvormig, maar wordt veranderd door de vernieuwing van uw gemoed (denken, NBG), opdat gij moogt beproeven welke de goede en welbehaaglijke en volmaakte wil van God zij. Want door de genade die mij gegeven is, zeg ik aan een iegelijk die onder u is, dat hij niet wijs zij boven hetgeen men behoort wijs te zijn, maar dat hij wijs zij tot matigheid".

Luther begint deze preek met een thema dat we reeds eerder tegenkwamen: na de doop is de zonde niet verdwenen. Zij is wel vergeven, maar we zijn nog niet helemaal rein in die zin dat we vrij zijn van zonden. Het is als in de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan. Wij zijn door de zondeval dodelijk gewond en zouden zeker sterven wanneer de barmhartige Samaritaan, Christus, ons niet hielp. Hij verzorgt ons en draagt ons de herberg (de Kerk) binnen. De man uit de gelijkenis was niet in een keer van alle wonden genezen; zo zijn wij niet van al onze zonden vrij. De Heilige Geest (de olie) moet onze wonden/zonden dagelijks reinigen. Dit leven is een hospitaal: de zonde zijn wel vergeven, maar wij zijn nog niet geheel rein. Tegelijk rechtvaardig én zondaar! "Daarom moet men nu iedereen prediken om ervoor op te passen, dat zij zich niet door hun eigen verstand verleiden laten", alsof wij al wel volmaakt en van alle zonden vrij zijn. Het verstand is er voortdurend op uit om ons in deze en op alle punten van het geloof tot ketterij te bewegen. Luther werkt dit laatste punt over het verstand en de ware wijsheid uit. Hij kan niet genoeg voor het gevaar van ons eigen verstand en van onze eigen-wijsheid waarschuwen:

Woeker, dronkenschap, echtbreuk, moord, doodslag etc., daarvan kan men merken, en daarvan begrijpt ook de wereld, dat het zonden zijn. Maar die bruid van de duivel, het verstand, die mooie slet, komt binnen en wil verstandig zijn, en men meent dat wat zij zegt van de Heilige Geest is. Wie zal ons dan helpen? Geen jurist, geen dokter, geen koning of keizer kan ons helpen. Want zij is de hoogste hoer die de duivel heeft.

Let erop dat u het verstand in bedwang houdt en volgt haar niet na in haar mooie gedachten. Werpt haar drek in het aangezicht, zodat ze er lelijk uit gaat zien. Treedt het verstand met haar wijsheid met voeten. Jij, vervloekte hoer, wil jij mij verleiden, dat ik met de duivel overspel pleeg? Alleen (door zo te spreken) wordt het verstand door het Woord van Gods Zoon gereinigd en bevrijd. Deze strijd duurt tot het einde der dagen. Daarom wil Paulus dat wij niet alleen de andere begeerten, maar ook het verstand en al haar hoge wijsheid dempen. Als de hoererij u aanvliegt, sla haar dood en doe dat vooral met deze geestelijke hoererij. U heeft het rechte en waarachtige Woord gehoord, pas nu op voor uw eigen denkbeelden en uw eigen wijsheid. Want de duivel zal komen om het licht van uw verstand te ontsteken en u van uw geloof af te brengen."

Als voorbeeld van deze duivelse verleiding noemt Luther o. a. de strijd om het avondmaal. Velen zeggen: ach, het is maar brood en wijn, hoe kan God in het brood of in de wijn aanwezig zijn? Ze zijn zo verstandig, dat niemand ze klein krijgt. Maar voor ware christenen geldt dat hun verstand in het doopwater verdronken is! Zij houden enkel vast aan Gods Woord dat spreekt: "Dit is mijn lichaam".

We weten hoezeer Luther aan zijn avondmaalsopvatting vasthield en dat hij bereid was hiervoor met andere reformatoren zoals Zwingli te breken. Juist in de avondmaalsstrijd heeft Luther de verleiding om het verstand en de logica te verkiezen boven het Schriftwoord het sterkst ervaren. Het is daarom niet verwonderlijk dat Luther met betrekking tot het avondmaal regelmatig de grootste Arabische logicus noemt: Averroës.

Averroës had de christenen zelfs bespot. Geen volk was zo vreemd als het christenvolk. Elk

volk draagt haar goden op handen, de christenen eten hun God op! Luthers avondmaalsopvatting is in strijd met de logica. Luther weet dat en hij kent het syllogisme dat dat bewijst uit zijn hoofd:

"gedachtenis of herinnering (memoria) heeft betrekking op iemand die niet aanwezig is, het avondmaal is een gedachtenismaal, dus Christus is in het avondmaal niet aanwezig! "Hierop antwoord ik, zo schrijft Luther, dat het ons niet past om het verstand of de logica te volgen, maar dat wij eenvoudig met een zuiver geloof aan de woorden van Christus moeten vasthouden, die van het gebroken brood zegt: Dit is mijn lichaam. Want waarlijk is in dit sacrament het lichaam van Christus, en wel dat lichaam dat voor ons is overgeleverd." God kan meer dan ons verstand en wij hebben, naar de woorden van Paulus, onze eigen wijsheid in gehoorzaamheid aan Christus gevangen te nemen.. We moeten er zelfs niet naar vragen hoe zich dit alles met ons verstand laat rijmen. Want ons verstand zal zich nooit met het geloof laten rijmen, zij moet erbuiten blijven.

De scholastiek had geprobeerd het geloof met het verstand, de openbaring met de wetenschap en Gods Woord met ons logische denken te rijmen. In de ogen van Luther zijn alle misstanden in de middeleeuwse Kerk hieruit voortgekomen. In 1517 bindt hij met zijn 97 stellingen hiertegen de strijd aan. Een strijd die hij tot aan het einde van zijn leven voert, en die tot het einde der dagen zal voortduren.

Alle ketterij is daaruit voortgekomen en heeft hierin haar oorsprong, dat het verstand de Heilige Schrift wil overheersen en overheersen. Maar het verstand is veel te blind om over de Heilige Schrift te oordelen. En wanneer iemand het verstand wil volgen, dan wordt hij een heel vleselijk

Besluit

Luthers strijd tegen de scholastiek leert ons aandacht te hebben voor bepaalde ontwikkelingen in de middeleeuwse geschiedenis. Luther plaatst zijn eigen strijd om een hervorming van de theologie, de wetenschap en het universitaire onderwijs duidelijk in een historisch perspectief en verwijst ons naar ingrijpende gebeurtenissen in de 12e en 13e eeuw. Het is van belang Luther hierin serieus te nemen en bij het ontwikkelen van een bijbelse en historische cultuurkritiek de Middeleeuwen niet over te slaan. Integendeel, in de middeleeuwse geschiedenis kunnen wel eens veel van de wortels van het moderne, westerse denken gevonden worden. De 219 stellingen uit 1277 leren ons dat westerse geleerden al in de Middeleeuwen het verstand hebben losgemaakt en bevrijd van de dienst van God. Luther ziet bijna 300 jaar later dat deze bevrijding uiteindelijk een bevrijding is tot nieuwe dienstbaarheid: dienstbaarheid aan ons eigenbelang. Wie zijn verstand niet "gevangen leidt tot de gehoorzaamheid van Christus" (II Cor.10:5), wordt de gevangene van zichzelf. Is dat niet wat wij vandaag de dag waarnemen: een cultuur die de gevangene is van zichzelf. De veroordeling van de 219 stellingen in 1277 door de kerkelijke autoriteiten leert ons tegelijk dat ook de voor-reformatorische kerk gestreden heeft tegen de opkomst van het logische, wetenschappelijke denken en tegen de bevrijding van het verstand tot nieuwe dienstbaarheid; "omdat, zo schrijft bisschop Tempier in 1277, ook een wetenschapper zijn verstand in gehoorzaamheid aan Christus gevangen moet nemen".

Luther trad in 1517 voor het eerst naar buiten toe op met zijn 97 stellingen en niet met de beroemd geworden 95 stellingen. De 97 stellingen maken ons duidelijk dat Luthers strijd om een hervorming van de Kerk zich in 1517-1518 niet allereerst richtte tegen bepaalde misstanden in de kerkelijke praktijk. Luther bestreed bovenal het universitaire onderwijs:

de filosofie, de theologie en de logica. Het wetenschappelijk denken, zoals dat in de scholastieke wetenschap tot uitdrukking kwam, had de Schrift bedekt onder een ondoordringbare laag mensenwoorden en menselijke redeneringen. Luther herkende de scholastieke scherpzinnigheid als wijsheid van het vlees. Deze menselijke wijsheid heerste aan de universiteiten en daardoor was het juiste verstaan van Gods Woord verloren gegaan. Deze onzuiverheid van het denken had vervolgens de gehele Kerk doortrokken en zich ook geuit in bepaalde misbruiken, zoals de boetepraktijk en de aflaathandel die Luther in zijn 95 stellingen bestreed. Een al te eenzijdige aandacht voor Luthers 95 stellingen leidt de aandacht af van de hoofdzaken. Luther bestreed niet alleen de eigen gerechtigheid uit de werken, maar evenzeer de eigen wijsheid van het menselijke verstand en de menselijke wetenschap. Deze eigen wijsheid dreigt overal waar wij Gods Woord ondergeschikt maken of aanpassen aan ons menselijk denken, ook als dit denken zich hult in de mantel der wetenschap".

Hiermee is het door Luther beoogde begin van de Reformatie ook voor onze tijd van grote betekenis. Allereerst heerst er in onze tijd en in ons 'land aan de meeste universiteiten een theologie die onder het mom van wetenschap Gods Woord heeft verduisterd en verdorven. De theologische wetenschap denkt over Gods Woord te kunnen oordelen. Deze onzuiverheid van het denken doortrekt ook vandaag de dag onze vaderlandse kerken, waardoor allerlei misstanden en afval van Gods Woord in de kerkelijke praktijk niet uit blijven.

Ook de andere wetenschappen, die in onze tijd het leven zo beheersen, houden ons af van Gods Woord. Naar aanleiding van Romeinen 8 leert Luther ons dat de Bijbel geheel anders spreekt over de Schepping dan de natuurwetenschappers. Wij moeten ons, zo zegt hij, door hun taalgebruik niet laten inpakken, anders is het gevaar groot dat wij Gods Woord niet meer verstaan. Alle menselijke wetenschap en menselijke wijsheid is uiteindelijk wijsheid van het vlees en kan slechts vleeselijke belangen dienen. Wie zijn leven geheel door deze wetenschap en wijsheid laat beheersen, wordt een vleeselijk mens. Zijn wij ons voldoende van dit gevaar bewust in een cultuur waarin de wetenschap en de techniek ons leven en ons denken zozeer

bepalen en beïnvloeden? Luther waarschuwt ons dat een stortvloed van mensenwoorden, of deze nu theologie, filosofie, wetenschap of massamedia heet, ons doof maakt voor het Schriftwoord. En een tijd die doof wordt voor het Woord van God, verliest uiteindelijk het geloof, want "het geloof is uit het gehoor, en het gehoor door het Woord Gods" (Rom.10:17). Wat moet ons antwoord zijn in deze tijd? In de eerste plaats dienen wij ook in onze tijd de wetenschap en alle menselijke wijsheid te ontmaskeren als wijsheid van het vlees. In de tweede plaats moeten wij er ons voor hoeden om de kwalijke gevolgen van het wetenschappelijke denken met nog meer wetenschap te bestrijden. Om een eenvoudig voorbeeld te noemen. De evolutieleer moeten wij niet bestrijden door de schepping wetenschappelijk te willen bewijzen. Dan leveren wij onszelf en Gods Woord - ondanks al onze goede bedoelingen - over aan het oordeel van de mensen. Wij hebben in alle eenvoud en nederigheid het Woord van God te geloven omdat het Gods Woord is, "want de wapenen onzes krijgs zijn niet vleeselijk".